

НАЦИОНАЛЬНЫЙ
БИЛЕТ
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. С. ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 51 (16999)

2005 чылдың
МАЙ 17,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 20.00
Садар өртээ – 3 рубль.

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралына (парламентизинге) 2005 чылда республикада байдал болгаш күрүне политиказының дугайында

АЙЫТКАЛЫ

Улуг Хуралдың хүндүлүг депу-
ттары!

2004 чылда республикага политиктиг
чугула болушкуннар эрткен. Тываның
хөй националдыг чону Россияның
составына Тыва Арат Республиканың
бактаап киргениниң 60 чылын болгаш
Кызыл хоорайның үндезилеттинип
тургустунганының 90 чылын демдегледип
эрттирген.

Чурттуң Президентизиниң 2005
чылдың апрель 25-те Россия Федера-
циязының Федералдыг Хуралына
чугаалаан Айыткалында Россияны
хостуг болгаш демократтыг күрүне
кылдыр, ажыктыг эрге-хоойлу болгаш
политиктиг системаның оруу-биле
хөгжүдериниң аргаларын тодараткан.
Күрүнениң бот-тускайлаң, кымга-даа
хамаарышпас чоруун улам ыңай
быжыглаарының, кижини болгаш
хамааты ниитилелди хөгжүдериниң
оруктарын айыткан.

I кезээ. Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2004 чылдагы Айыткалын күүсеткен кол түннелдер

Республиканың күрүне эрге-чагырга
органнының ажыл-чорудулгазын
политиктиг турум чоруктуң, нацио-
налдар аразының болгаш конфе-
циялар аразының чөпшээржил-
гелиг болур байдалына боттандырган
болгаш чурттуң Президентизиниң
Айыткалында болгаш Тыва Респуб-
ликаның Чазак Даргазының Айыт-
калында салган сорулгаларны бот-
тандырырыңче угландырган. Оларны
боттандырап талазы-биле хемчег-
лерниң улуг нуруузуң күүсеткен. 2004
чылда республиканың социал-
экономиктиг хөгжүлдениң баш
удур көргөн макроэкономиктиг
көргүзүглерин колдуунда күүсеткен.
Ниити девискээр продуктузунуң
хемчээли 6 хуу өскен. Үлетпүр бүдүрүл-

гезиниң, кол капиталга инвестиция-
ларның, көдээ ажыл-агыйның ниити
продукциязының, бараан саарылга-
зының, төлевирлиг ачы-дуза чедирил-
гезиниң өзүлдезин хандырган. Тараа,
картофель болгаш ногаалар бүдүрери,
ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринде
малдың баш саны өскен. Экономика
структуразында биче сайгарлыкчы
ажыл субъектилериниң кириер үлүүнүң
байдалы хевээр арткан.

**Республиканың быжыглаан бюд-
жедин 12,6 млн. рубль орулгалыг күү-
сеткен.** Бюджеттиң хууда орулгазы 27,4
хуу өскен. Ол чорук социал адырның
турум ажылдаарын хандырган. Акша-
ландырышкынның бүгү үндезинне-
риниң күсели-биле бюджет хөрөңги-
зиниң хемчээли 11,1 млрд. рубль болган
азы 9,2 хуу өскен.

Экономиканың бүдүрүлгө адырын
акшаландырырыңга чээлилер бээр
талазы-биле банкыларның ажыл-
чорудулгазы идепкейжээн.

**Чоннуң амыдырал деңгели
бедээн.** Кижини бүрүзүңге онааштыр
ортумак акша орулгалары 16,7 болгаш
айда алыр ортумак шалың—27,7
хууларга өскен. Чоннуң банкыларга
акша шыгжадышкыннары 1,3 катап
өскен болгаш чыл төнчүзүңде 582 млн.
рубль четкен.

Чурттап болурунун адалдыг хемчээ-
линден куду орулгалыг хамаатыларның
саны кызырылган. Экономикада ажыл-
дап турарларның саны өскен. Ажыл чок
деп бүрүткеткен кижилерниң саны
кызырылган.

Республикада медицина-демо-
графтыг байдал экижээн—чоннуң
чайгаар өзүлдези 25,9 хуу, өзүп-
төрүүрүнүн көргүзүү Россияда ортумак
деңгелден 2,2 катап бедик, өлүп
хораары 11,9 хуу кызырылган.

Ооң-биле кады, 2004 чылда социал-
экономиктиг хөгжүлдениң дугайында
республика Чазааның Отчедунда
демдеглээни-биле алырга, хереглел
барааннарын бүдүрери четпес темп-

биле хөгжээн. Ажылдарны кошкак
организаастаанындан база тудуг ком-
плекзин дең-дески акшаландыр-
баанындан, юбилей чылында ажылгалга
кириер ужурул турган чамдык тудуг-
ларны ажылгалга кирибээн. Чонну
ажылга хаара тудар ажылды шүшпөң
шиитпирлеп турар. Кем-херек үүлгө-
дишккиннериниң деңгели бедик.

II кезээ. Социал политика талазы-биле сорулгалар

2004 чылда Россия Федерациязының
Федералдыг Хуралына чурттуң Пре-
зидентизиниң Айыткалында кижини
сайзырадырының чугула айтырыг-
ларын, кижиниң аажы-чаңы болгаш
сагыш-сеткили арыг болурун, патриоттуг
чорукту, демократияның идеалдарына
бердинген болурун хевирлеп тургузарын
база катап көдүргөн. Бо сөстөргө
чаңчыгып, оларны анаа кылдыр көрүп
турар болзувусса-даа, оларны база
катап дыңнап, оларның амгы үдеги
ужур-утказын билип ап, боттандырып
эгелээр ужурул бис деп бодунуң чонунга
Айыткалынга Президент демдеглээн.

Чоннуң чаагай чоруун бедидер
болгаш яды-түрөңги чоруктарны
кызырап талазы-биле сорулгаларны
шиитпирлээрде, «реформалар чылда-
рында тургустунган моондактарны
арыглаан соонда шиитпирлиг бурун-
гаарлаарының үези келген» дээрзинче
ол улуг кичээнгейни угландырган. Ооң
бүгү аргалары бисте бар. Тывавыс
кайгамчык-ла болгай, бойдузу бай-
байлак, суг, арга-арыг болгаш чер
курлавырлары четчир, казар байлактар
төттүнмес. Дириг амытаннары болгаш
үнүш-дүжүдү онза байлак. Эң-не кол
чүве болза—ында хөй националдыг
улустарның найыралдыг чурттап турары.
Олар демократияны болгаш улусчу эрге-
чагырганы бүгү чүрөктери-биле хүлээп
алган. Оларның хоойлузу-биле чурттап
турар.

Амыдыралды экижидериниң бүгү

идегелдери чүгле чон-биле холбашкан
деп чүвени: чүгле сөс-биле эвес, херек
кырында аңаа бараан бооп, рынок
харылзааларының нарын теориязын
болгаш практиказын шиңгээдип алы-
рынга дузалап, барааннар рыногунга
адааннажылганы, ачы-дуза чедирил-
гезин, капиталды, ажылчын күжүн хаара
тудуп турарын эрге-чагырга структу-
раларының билген турары эргежок
чугула. Политиктиг турум чорукту
идеологтуг чидиг демиселдин база хөй
партияларлыг болурунун, сөстүң болгаш
шажын-чүдүлгениң хостуг болур
байдалдарында хандырап.

**Күш-ажылчы курлавырларны кө-
рээли.** Сөөлгү чон чизезин езугаар
алырга, республиканың чурттакчы чону
305,5 муң, а социал паспортчудулга
медээлерин дамчыштыр улам тода-
раткан медээ езугаар 316,4 муң кижини
болган. Оларның аразында күш-ажыл
кылып шыдаар кижилер 183,7 муң.
Арткан 122,7 муң кижини—ажылдавайн
турар пенсионерлер, инвалидтер,
студентилер, школа назы четпээн
болгаш четкен уруглар, аныяктар,
шериг албанынче кыйгыртканнар бооп
турар.

Чоннуң чайгаар өзүлдези уламчылап
турар. Бисте херээжен чоннуң божууру
муң кижиге онааштыр 20,2 промилле, а
чуртта—9,4 промилле бооп турар. Өлүп
хораар чорук Россияда ортумак деңгел
хире. Бир эвес Россияда чидиг айтырыг
чоннуң чайгаар өлүп хораары бооп турар
болза, республикада чоннуң чайгаар
өзүлдези—бистиң чедишккинвис
болгаш артык күжүвүс бооп турар.
Чижээ, 1998 чылда биске 5,3 муң уруглар
төрүттүнген болза, 2004 чылда—6,2 муң
бичини чаштар төрүттүнген. Уругларның
бот-деңгизүүрү Россияда ортумаа-биле
18,4 хуу бооп турда, бисте—33 хуу
болган, ооң ужурунда күш-ажыл кылып
шыдаар чонга социал чарыгдалдар
болгаш социал идиг боттуу-биле бедээн.

(Уланчызы 2—8 арыннарда).

Республикада кижилер бүрүзүгө онааштыр ортумак орулга айда 3800 рубль болгаш Россияда ортумак деңгелден 60 ажыг хуу чавыс бооп турар.

Сорулга болза чонну күш-ажылга хаара тударын калбартыры, бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылды организаастаары-дыр. Өг-бүлө бүрүзүнүн, чурттакчылыг чер, хоорай, суур, кожуун бүрүзүнүн социал паспортчулугазын дамчыштыр күш-ажыл курлавырларының балансызын тодарадыр талазы-биле эгелээн ажылывысты уламчылаары биске эргежок чугула. Аңаа үндезилээш, өг-бүлө бүрүзү бодунун перспективазын билип алзын, ону чедип алыры дээш демисежип турзун дээш экономиктиг паспортчулуганы тургузар херек. Бизнеси хөгжүдеринин перспективтиг планнарын чоннуң социал болгаш экономиктиг паспорттар баазазына тургузары эргежок чугула.

Күш-ажылды организаастаарда, биске ооң бүгү хевирлеринин дең болурун хандыраары эргежок чугула. Чижээ, аграр республикага амгы үеге чедир күш-ажылчы хууда ажыл-чорудулгаже четпес кичээнгей угландырып келген бис. Ажыл-агыйның бо хевирлерин деткиринин эрге-хоойлу баазазы чап-чаа көстүп келген болгай. Мында курлавырлар эңдерик. Сөөлгү медээ езугаар алырга, бисте 45,8 муң хире өг-бүлөлөр хууда ажыл-агый чорудуп турары илерээн. 38 муң хууда дузалал ажыл-агыйлары, 7,9 муң сад-огород участоктары бар бооп турар, ында малдың бүгү баш санының 56 хуузун мөөңзэн болгаш картофельдин 90,5 хуузун, ногааларның—88, эъттин болгаш сүттүн—78, дүктүн—64 хуузун бүдүрүп турар. Экономиканың бо секторун деткир ужурулг бис. Биче бизнести чедиишкенин хөгжүдөр төлээде, онза кичээнгейни хууда бүдүрүкчүлөргө продукцияларын белеткээринче, рынокче чедиреринче, оларны болбаазырадырынче онза кичээнгейни угландыраары эргежок чугула.

Күш-ажылчы курлавырларны ажылаарының чугула айтыры ажыл чок чорук-биле демисежири болур. Бис бөгүн бо талазы-биле чурттакчылыг чер бүрүзүгө хамаарышкан планнарлыг бис, бар четпестерни тода көрүп турарывысты демдеглексэн ийик мен. Ол дээрге чүнүң-даа мурнунда эрге-хоойлу баазазының кошкак бооп турары. Чуртта бар хоойлужулгалар ажыл чок чорук-биле демисежиринге дузалабайн, харын ону ыдалап турар. Ажыл чок кижини учетка тургузарда ооң езулуг материалдыг байдалын тодараптайн турар. Ажыл чок дээш пособие ап турар кижилерин чамдызы хууда тракторлуг, өске-даа техникалыг, ыңай-бээр чүөктөр сөөртүп чоруп турар таварылгалар ховар эвес. Ажыл чоктарның кол кезини хандырылганы четпес, мергежили чавыс болганындан күш-ажыл рыногунга адааннажылга кылып шыдавас кижилер бооп турар.

Ажылга хаара тудар талазы-биле хемчеглерни боттандыраарына көргөн бюджет хөрөңгизи чөп ажыглаттынмайн турар. Эрткен чылын немелде доктаамал болгаш сезоннуг ажылдаар черлер тургузарына көргөн 104 млн. рубльден чүгле ийи хуудан бичии ажыгны чарыгдан, ажыл чок кижилерни мергежилдерге өөредиринге — алды хуузун чарыгдан. Немелде ажылдаар черлерни тургузарына, техника болгаш мал лизингилерин девискээрлерин боттанды-

рары тускай сорулгалыг программаларга хөрөңги үзүп бээр болгаш күш-ажыл хоойлужулгазын эде көөр дугайында айтырыгны Россияның Чазааның мурнунга тургузар үе келген.

Биске чонну күш-ажылга хаара тудар ажылды экижидер талазы-биле программаны тодарадыры эргежок чугула апарган. Көдээ черлерге ажыл чок кижилер турбас ужурулг, күш-ажылды шын организаастаар болза ажылчын холдар чедишпес апаар ужурулг. Көдээ ажыл-агый ажылдарының сезоннуг болурун барымдаалап, көдээ черлерге ажыл-агыйны чорудар хевирлеринин даңзызын тургузар болгаш мурнады чорудар ажылдарны тодарадыр херек. Чонну ажылга хаара тударын хандыраар талазы-биле чурттакчылыг черлер удуртукчуларының аразына конкурс чарлаар.

Көдээ чагырыкчыга перспективаны көргөн, айда, чылда чорудар ажылдарның баш удур көргөн хемчээлдери болгаш планнары турар ужурулг, оларны тус черниң күш-ажыл курлавырларын барымдаалап тургузар. Кылган ажылдарның болгаш бүдүргөн продукцияларның хемчээлдеринге доктаамал анализти кылыр, оларны натура көргүзүлгөр болгаш рубль-биле көргүзөр. Амыдырал деңгелин бедидери дээш демиселдин чедиишкенин болурунун кол негелдези чүгле бүдүргөн продукцияларның хемчээлинин өзүлдези эвес, а чүнүң-даа мурнунда оларны рынокка кирири болур.

Күш-ажыл камгалалына, ооң телевинге доктаар бодай-дыр мен. Тарифтер дугуржулгаларын күүседир талазы-биле күш-ажылчы коллективтеринин, ажыл берикчилеринин, профэвилелдеринин ажыл-чорудулгазына бурунгаарлаашкыннар бар. Социал адырда ажыл телевининин талазы-биле өрелерни колдуунда дуглаан, бүдүрүлгө черлеринин өрелерин 31 млн. рубльге кызырган.

Чаа Күш-ажыл кодексинин негелделеринге коллективтеринин чаңчыгып, башкарнып турарын чоокку үеде анализтээр херек. Күш-ажыл харылзааларын сагыры дээш хайгааралды прокуратура боттандырып турар, ынчалза-даа, бир эвес күш-ажылчы коллективтер болгаш оларның удуртукчулары боттары олче сагыш салбас болза, прокуратура чааскаан ону күүседип шыдавас. Ооң-биле кады ээлчеглиг кампания чарлаан херээ чок, а бүдүрүлгенин онзагай байдалын, адырның сезоннуг байдалын, чижээ мал ажылына барымдаалаары чугула. Өрезин төлээри-биле төрүүр малды өлүрүп-кырып азы кол фондуларын, техниказын садып турган херээ чок. Маңаа холбашкан хомудалдарның кээри улам-на көвүдөп турар.

Чурттуң Президентизи үш чыл иштинде башкыларның, эмчилеринин, культура ажылдакчыларының ажыл телевинин боттуу-биле 1,5 катап өстүрер сорулганы салган. Ынчангаш бюджеттер аразының харылзааларын тургузарда, бо айтырыгны шиитпирлээрде, Россия Федерациязының субъектинин чааскаанзырады кагбазынче Россияның Чазааның кичээнгейин угландырган.

Бирги кварталдың түннели-биле алырга, республикада айда алыр ортумак шалың 6400 рубль чедир өскөн, ынчалза-даа Россияда ортумак деңгелден 30 хуу эвээш бооп турары илерээн. Чыл төнчүзүгө чедир шалың телевининин хемчээлин 6800, а 2010 чылда—15 муң рубль чедир бедидерин

көргөн. Ажыл-агыйның адыр бүрүзүгө, күш-ажылчы коллектив бүрүзүгө инновацияларны, амгы үениң технологияларын непередиринин күсели-биле ол сорулгаларны чедип алырының хемчеглерин ажылдап кылган турар.

Кижилер бүрүзү ажылдаар ужурулг. **Күш-ажылдың өөрүшкүзүн, улустуң күш-ажылчы чаңчылдарын** катап тургузары эргежок чугула. Ол чүүлдер бисте бар ийик. Бөгүн малчыннарның уруглары бичизинден-не адаиелеринин чиик эвес ажылына чаңчыгып турар. Студентилер отрядтарын тургузар, школаларны сезоннуг ажылдарга хаара тудар практика катап тургустунуп турар. Хөй-хөй пенсионерлер болгаш инвалидтер ажылдап турар.

Ам күрүнениң социал деткимчези херек бооп турар кижилеринин байдалына доктаайн. Пенсионерлеринин саны өзүп турар. 1991 чылда оларның саны 46,3 муң кижилер турган болза, бөгүн олар 81 муң кижилер чедир өзе берген. Ындыг дүргөн өзүлдө республиканы Соңгу чүк районнарына болгаш аңаа хамаарышкан черлерге деңгелде эвес, харын инвалид апаргаш, пенсия ап турарларның саны көвүдээнинде бооп турар. Ону чоннуң кадызына бистиң эмчилеривистиң кичээнгейлиг апарганы-биле тайылбырлап болур. Ынчалза-даа медицинаның эксперт комиссиялары кижилеринин кадыкшылын чөптүү-биле үнелевейн, күш-ажыл кылып шыдаар кижилерни безин инвалидтер аразынче кириптер таварылгалар турган. Кажан кижилеринин күш-ажыл стажы болгаш алыр шалыңы дөмей турда, берген пенсияларның хемчээлдери аңгы-аңгы болур таварылгалар база бар. Пенсия документилерин тургузарын чер болганга хынаар, чамдык пенсионерлеринин күш-ажыл стажын катап тургузар ажылдарны чорудар херек.

Идепкейлиг экономиктиг болгаш хөй-ниити амыдыралына инвалидтерни калбаа-биле хаара тудары, оларның бүдүрүлгелерин деткири эргежок чугула. Оларның ажылын бажыңына азы коллективтерге организаастаары-биле инвалидтерни өөредирин күрүне чагына кирир.

Президентинин даалганын езугаар чурттуң бүгү социал хоойлуларынга хыналданы чоруткан, он-он чылдарда акшаландырбайн турган аазакчы чүүлдерни болгаш хоойлуларны солаан.

122 дугаарлыг Федералдыг чаа хоойлу күштүг бооп эгелээн, ында бүгү эрге-чагырга деңгелдеринин аразында, ооң иштинде социал адырның эргелерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаан. Кыска хуусааның иштинде социал политиканың хууда эрге-хоойлу баазазын тургузуп алган бис. 120 ажыг эрге-хоойлу норма актыларын, ооң иштинде 83 хоойлуну хүлээп алган. Силерге олар, билдингир болгай, хүндүлүг депутаттар.

Чонну социал деткиринге, чүнүң-даа мурнунда **ооң адресстиг болурун күштөлдиреринге** чаа көрүүшкүнүнүң артык күштери. Тыва—Сибирь девискээринде чиигелделерни акша-биле солурунче шилчээн кара чаңгыс девискээр. Чиигелделеринин 12 категорияларының талазы-биле ай санында акша төлевири ап турарлар: федералдыг даңзы-биле 27 муң, девискээр даңзы-биле—16 муң кижилер. Оларга ай санында-ла 50 млн. ажыг рубльди төлөп турар. Халас алыр эм-таң хандырылганында чиигелде алыр 55 муң

кижини хаара туткан. Чиигелделерни акша-биле солаанын республиканың чурттакчылары деткээн.

Коммунал ачы-дузазы төлээр талазы-биле чуртталга субсидиялары алыр эргелиг хамаатыларның даңзызын тургузар талазы-биле улуг ажылды дооскан. Ол даңзыларны тургузарының чаа көрүжү өг-бүлө бүрүзүнүн материалдыг байдалына, бүгүниити анкета чорударының аргазы-биле ооң социал эрге-байдалын тодарадырына үндезилеттинген. Чаа арга мурнундагы методиканың четпес талаларын илереткен. 2003 чылда 136 млн. рубль чуртталга субсидияларын үзүп берген, оларны алганнарның үлүү 49 хуу болган, а 2004 чылда ол 32 хуу чедир кызырылган. Бо чылын ыңдыг субсидияны чоннуң 24 хуузу азы 137 млн. рубльди алыр.

Мооң мурнунда субсидияларны билдиришкенин кирир система езугаар берип турган, а астыккан акшалар коммунал ачы-дуза чедирикчилеринин агар саннарынче кирип турган. Субсидияларны хөй орулгалыг өг-бүлөлөр ажыглап турган таварылгалар база бар. Субсидия алыкчыларының персоналастаан (кижи бүрүзүгө) хамааржыр учедунче шилчир, акшаландырышкын байдалын хайгаараар, чуртталга субсидияларын тургузар болгаш ажыглаар айтырыглар талазы-биле өөредилгени болгаш консультацияларны организаастаар херек. Үш ай иштинде коммунал ачы-дузазы төлөвзэн хамаатының субсидия алыр эргезин казырынче кичээнгейни угландыраар. Чазактың аңгы-аңгы доктаалдары-биле чурттакчылыг чер бүрүзүгө чуртталга субсидиялары санап бээр үш үндезинни тургусканын сагындырайн: олар болза чиигелде алыр кижилеринин федералдыг даңзызындан хөрөңги, республика хөрөңгизи болгаш курлавыр үндезиндир.

Айыткан чиигелделерден аңгыда 52,9 муң хамааты — уруглар пособиеси, 6,1 муң студент — стипендия ап турар. Өскүс уругларны кээргеп көргөн, олар пособиелерни, өстүргөн стипендияларны ап турар.

Ажылдаар арганын түр чидиргенерге пособиелер төлээрин күрүне бодунга алган. Социал камгаладылга бюджетти 360 млн. рубльге четкен. Бо чылын **33,4 муң уругларны кадыкшыдарына** 35 млн. хире рубльди чарыгдар. Республикада Кыдыкы Соңгу чүк районнарына болгаш аңаа деңгелден черлерге көргөн чиигелделер, көдээ специалистерге 25 хуу немелделер хевээр арткан. Баш удур санаашкыннар-биле алырга, бо чылын социал телевинеринин каттышкан түнү 800 млн. рубль ажыг азы бир өг-бүлөгө хамаарыштыр санаарга, ортумаа-биле 9,0 муң рубль ажыг бооп турар.

Күрүне өөредилге талазы-биле политиканы шилчилге үе-чадазының кончуг берге үе-чадазында чорудуп турар. Өөредилге албан черлеринин материал-техниктиг баазазын быжыглаар ажылдарны уламчылап турар бис. Бо чылын Ак-Довурак, Чадаана хоорайларда, Каа-Хем суурда школа комплекстерин ажыгдалга кирир. Школаларны компьютержидери, оларны Интернет четкизинге кожары уламчылап турар. Тускай эртем баазазын тургузарынче, көдээ черлерге агролицейлер ажыдар программаны ажылдап кылырынче, хоорай черлерге техниктиг лицейлер ажыдарынче кичээнгей угландыраары эргежок чугула. Көдээ школаларны орус болгаш

даштыкы дылдар башкылары-биле хандылар, башкылаашкынның шынарын бедидер талазы-биле ажилдарны уламчылаары чугула. Кижизидилге ажилын организастаарында айтырыглар эвээш эвес. Өг-бүлеге кижизидилгени экижидериниң, аңаа ада-иелерниң ролун болгаш харысалгазын бедидериниң күсели-биле хайгаарал чок уругларның санын каш катап кызырар керек.

Үзүктел чок өөредилге дугайында каш сөс. Кижини хевирлеп тургузарының, кижизидериниң болгаш уругларны өөредириниң бүгү чадалар талазы-биле ажилын экижидери эргежок чугула. Бис бөгүн бо сорулганы комплекстиг болгаш улуг хемчээлдиг ажил кылдыр көрүп, ону өг-бүледен, микрорайондан, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринден, ниити өөредилге черлеринден, эге, ортумак болгаш дээди профессионал өөредилге черлеринден эгелээр ужурлуг бис.

Кадрлар белеткээриниң күрүне чагынының системазын улам ыңай сайзырадыры эргежок чугула. Школа бүрүзүңгө башкылаашкынның шынары ажык, көскү болурун хандылар. Чүгле республикадан дашкаар өөренип чоруурларга эвес, харын ооң иштинге өөренирлерге күрүне чагыын непередир; чүгле дээди эвес, харын профессионал белеткелдиң эге болгаш ортумак өөредилге черлеринге непередир. Бо ажилды системажыдары уламчылаар, ону амыдыралдың нормачижээ болдуруп.

Эге профессионал өөредилгени күш-ажыл рыногунуң негелдезинче долузу-биле угландылар. Көдээ черлерге ажилчын кадрлар болгаш специалистер белеткээри-биле муниципалдыг эрге-чагыргаларның болгаш профессионал училищелерниң аразында керээлер чарарын практикалаар.

Өөредилгени ниитизи-биле чаартырынга дүүштүр **дээди школага** реформа чорударынга белеткенер керек. Бис колдуунда төлевирлиг өөредилгеже шилчиин манап турар бис. Бо айтырыгны Чазак чааскаан шиитпирлеп шыдавас. Ада-иелерниң, муниципалитеттерниң, адырлар аайы-биле яамыларның болгаш ведомстволарның, компанияларның болгаш деткичилерниң дузазы керек. Республикадан дашкаар черлерге кадрлар белеткээрин акшаландыраарының каш чыл бурунгаар көрүүшкүнү керек. Ооң-биле кады кол угланышкынны бистиң школаларывыстың доозукчулары ниити негелде езугаар, чурттуң кол дээди өөредилге черлеринге конкурс езугаар, бюджет-биле хандылар черлерге өөрениринче угландылар. Республика иштинге кадрлар белеткээрин калбартыр. Ону чедип алыры-биле бар материалдыг баазаны болгаш профессор-башкы составын долу ажыглаар. Эргежок чугула апарза, өске девискээрлерниң өөредилге черлеринден башкыларны чалаар. Тываның күрүне университетинге чаа факультеттерни: медицина, журналистика факультеттерин ажыдар керек. Чурттуң эң дээр академиктиг дээди өөредилге черлериниң бар филиалдарын хевээр арттырар. Адак диге-ле, оларның баазасынга өөредилге, ооң иштинде хууда өөредилге черлерин ажыдар. Кадрлар белеткээриниң, ооң материалдыг болгаш профессор-башкы хандырылганының хууда баазасын тургузар тодаргай программаны ажылдап кылыр.

Экономиканы хөгжүдериниң керек кырында сорулгаларын шиитпирлээри-

биле үндезин болгаш дузалал **эртем шинчилелдерин** уламчылаар керек. Ону боттандыраарга, республикага инновация ажилын тургузарынга таарымчалыг байдалдар тургустунар. Бо ажилга эртем албан черлери, республиканың Эртем-инновация төвү идеп-кейлиг киржир ужурлуг. Интеграстаан эртем-өөредилге структураларын хөгжүдериниң баштайгы үе-чадазы болза эртем албан черлериниң болгаш күрүне университетиниң аразында кады ажылдажылга дугайында дугуржулганы чарары, кады ажылдаар лабораторияларны болгаш кафедраларны ажыдары болур.

Россияның гуманитарлыг эртем фондузу болгаш Россияның фундаменталдыг шинчилелдер фондузу-биле кады ажылдажылганы уламчылаар.

Чоннуң кадыын камгалаары. Мында байдал экижип турар. Ие-чаштың болгаш уругнуң кадыкшылын камгалаарынга илдең бурунгаарлаашкыннар бар. Чоннуң аарыыры ниитизи-биле чавызап турар. Өкпе аарыы-биле, арагага хораннаныр чоруктар-биле демисежириниң керек кырында ажилдарын чорудуп турар. Кадык камгалал албан черлериниң материалдыг баазасын быжыглап турар. Ынчанмыже гепатит болгаш халдавырлыг өске-даа аарыглар-биле демисел чидиг бооп артпышаан. Хирургия албаны кошкак ажылдап турар. Чоннуң ниити диспансеризациязын организастаарының шынарын бедидер, аарыгларны баш удур болдурбазының талазы-биле улуг ажилдарны боттандыраары негеттинип турар. Кадык камгалалын эде организастаары, тускай сорулгалыг программаны планнаарын болгаш чаңгыс черден акшаландырышкынны дамчыштыр эргелеп-башкарылганың экономиктиг аргаларынче шилчири биске чугула апарган.

Кижиниң кадыкшылы чүнүң-даа мурнунда ооң бодундан, канчаар чурттап турарында хамааржыр. **Күш-культура болгаш спортту** хөгжүдер талазы-биле комплекстиг хемчеглерни уламчылаары эргежок чугула.

2005 чылда спортту кадык-чаагай амыдыралдың чылы кылдыр чарлаан. Бисте туризмни хөгжүдеринге багай эвес материалдыг бааза бар, бойдуштуң байдалдары база таарымчалыг, аржааннарны болгаш курорт зоналарын чөптүг ажыглаар керек. Эрге-хоойлу баазаны, планнар, республиканың тускай сорулгалыг программаны бар. Чүнүң-даа мурнунда күш-культура-кадыкшыл ажилының массалыг болурун дугайын бодаар керек. Бистиң демографтыг структуравыстың онзагай байдалын утту каапкаш, Россияда ортумак деңгелден хөй кижилерни күш-культура-кадыкшыл ажилында хаара туткан бис деп хөөрээр-даа ийик бис. Утуп турарывыс ол-дур. Бистиң салгалывыс аныяк болгай. Ынчангаш спорт ажилының массалыг болур көргүзүү чуртталга деңгелинден ийи катап бедик болур ужурлуг. Уругларның спорт шөлүн ажыдарда, хоккей ойнаар черни кылырда, хаак орун изээрде онза хөй акша негеттинмес-ле болгай.

Республиканың алдарлыг чаңчылдарын болгаш спортчу чедишкыннерин хевээр арттырар болгаш улам көвүдөдир төлээде, олимпий курлавырларын белеткээр болгаш перспективтиг аныяк спортчуларны деткиир талазы-биле ажилдарны уламчылаар керек. Спорттуң национал хевирлерин сай-

зырадырынче улуг кичээнгеи угландыраар керек.

Маңаа ажил-чорудулганың угланышкыннарының бирээзи болза кадының байдалы үрелген сургуулдар-биле, инвалидтер болгаш пенсионерлер-биле ажил чорудар специалист-инструкторларны белеткээри болган турар ужурлуг.

Культура талазы-биле алырга, Тываның төөгү-культура байлаан хевээр арттырар болгаш улам непередир, чонну чурт болгаш делегей культуразының үнелиг чүүлдеринге хаара тудар, улусчу чогаадылганы, музей болгаш библиотека ажилын улам ыңай сайзырадырынче угланган ажилдар уламчылап турар.

«Аржаан-2» базырыктан тывылган археологтуг чүүлдерни хевээр арттырар болгаш шинчилээр, күрүнениң «Хааннар шынаазы» музей-заповеднигиниң девискээринде базырыктар комплекзин тудар талазы-биле Күрүне Эрмитажы-биле кады ажылдажылганы калбартыр керек.

Профессионал уран чүүлдү деткири, классиктиг балетти хөгжүдер болгаш тыва операны тургузар талазы-биле төлевилелдерни уламчылаар.

«Алдын элезиниң үнү», «Хомус» (Варган) деп делегей фестивалдарын, республика чонунуң чаңчылдарын катап тургузар талазы-биле клуб албан черлериниң республика конкурзун эрттирер. Чогаадыкчы коллективтер Казань хоорайның 1000 чыл болурунга тураскааткан, түрк дылдыг улустарның «Науруз» театржыткан делегей фестивалына, делегей болгаш девискээрлерниң янзы-бүрү конкурстарына киржир.

Культура талазы-биле сорулгаларны чедишкынниг шиитпирлээринге бирги ужур-дузалыг чүүл болза режиссер-тургузукчуларны, опера ыраажыларын, балет артистерин, археологтарны, менеджерлерни, музей талазы-биле дизайнерлерни белеткээри болур.

Бо чылын «Тываның парлагазының чыл демдеглелдерин», «Салгалдар» деп сеткүүлге «Тываның культуразының эртинези» капсырылганы, Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелиниң 40 чылынга тураскааткан «Тываның чурукчулары» деп альбомну, тыва композиторларның ырылар чыындызын, уругларның уран чүүл школаларының өөредилге программаларын парлап үндүрер.

Литература, уран чүүл болгаш кино талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының чыл санындагы 10 шаңналдарын тыпсыр кандидаттарны шилип алыры уламчылаар.

Аныяктар политиказының талазы-биле программаны боттандырып турар. Ооң кол угланышкыны болза аныяктар сайзыралына байдалдарны тургузары, кадык-чаагай амыдыралдың алдар-хүндүзүн бедидери, аныяктар инициативаларын деткири болур.

Аныяктарны, ылаңгыя көдээ черлерниң аныяктарын, күш-ажылга хаара тудар чугула айтырыгны шиитпирлээри негеттинип турар. Аңаа дуза чедирер болгаш бот-тускайлаң экономиктиг идепкейни хөгжүдер талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылыры эргежок чугула. Ажылдап турар аныяктарны деткири-биле аныяктар шаңналдарының болгаш грантыларының, студентилерге тускай аттыг стипендиялар тыпсырының амгы системазын калбартыры эргежок чугула.

III кезээ. Экономиктиг политиканың сорулгалары

Бо чылын экономиктиг политиканың угланышкыннары колдуунда эрги хевээр артар. Оларны 2010 чылга чедир ниити иштики продуктуни ийи катап өстүрер дугайында чурттуң Президентиниң салган сорулгаларында тодараткан. Маңаа холбаштыр 2005 чылда, ылаңгыя экономиканың чаңчыл апарган адырларына **экономиктиг өзүлдениң темпелерин дыка бедидер** болгаш ниити девискээр продуктузун бүдүрерин 10 хуудан эвээш эвеске өстүрерин көргөн.

Экономиктиг хөгжүлдениң айыткан сорулгаларын **сайгарлыкчы ажилды болгаш биче бизнести деткиир талазы-биле күрүнениң идепкейлиг политиказына** үндөзилээш, чедип алыр. 2010 чылга чедир бо секторда бүдүрүп турар барааннарның болгаш ачы-дуза чедирелгезиниң бот-деңзигүүрүн оларның ниити хемчээлиниң 70 хуузуна, а ажылдап турар кижилерниң санын экономикада ажылдап турар кижилерниң ниити санының 50 хуузуна чедирерин көргөн. Биче бизнести хөгжүдеринге тус чер бот-башкарылгаларының ролун болгаш харысалгазын бедидери эргежок чугула. Чурттакчылыг чер бүрүзүңгө экономиктиг чөвүлелдер, район төптеринге—консультация пунктулары болгаш бизнес-төптөр ажылдаар ужурлуг. Оларны тургузарына бизнес-инкубаторлар, консалтинг фирмалары, лизинг компаниялары чижектиг органиастыг чаа хевирлер дузалаар. Сайгарлыкчыларга дуза кадар талазы-биле хөй-ниити каттыжышкыннарын деткиир керек. **Эрге-чагырганың болгаш бизнестиң яды-түреңги болгаш ажил чок чоруктар-биле демиселинге кады ажылдажылганың, үре-түңнелдиг ажилдарның хевирлерин тывар керек.**

Көдээ ажил-агыгга мурнундагы баш удур көргөн угланышкыннар-биле ажылдаар. Амгы үедеги кол угланышкын болза аграр бизнести сайзырадыры болур. **Чер реформазын** уламчылаар керек, чер саарылгазын хойлу езугаар чорударының төөгүлүг чугула бооп турарын, черге хамаарыштыр хууда өңчүнү хажыдып болбазын бодаар керек. Маргыжыглар болгаш шуугаашкыннар үезинде чидирген темпелерни дүргедедир керек. Чаартылгалар эгелээн. Черни бүрүткээрин ниити шөлдүн 40 хуузуна чоруткан. Кадастр үнелээшкенин черлерниң алды категорияларына күүсеткен. Бо чылдың ийиги кварталында суг фондузунга хамааржыр черлерни үнелээрин доозар керек. Чер участоктарының 38 хуузуна оларның өртөөн тургузар талазы-биле ажилдарны чоруткан. Ынчалза-даа ол 2006 чылда чурттакчылыг черлерниң бюджеттерин тургузар негелделерден чыдып каап турар бис. Муниципалдыг черлерни бүрүткээрин, Кызыл хоорайга черни зона аайы-биле чарарын, чер болганга оларның кызыгаарларын айтырын доозары эргежок чугула.

Өнчү деңгелдериниң аайы-биле черни: федералдыг, республика болгаш муниципалдыг деп аңгылаарын дүргедедир. Бо ажилдар доостурга, хөрзүңгө болгаш көдээ ажил-агыгның ажылгал черлеринге бонитировканы барымдаалап, черниң өртөөн тодардыр. Чүгле ыңдыг таварылгада чер капитал апаар, саарылгага кирер,

чээлилер алырының долаа-хөреңгизи болу бээр. Бүгү-ле ажыл черден эгелээр чүве-дир дээрзин кижилер боттуу-биле көре бээр.

Мында кандыг айтырыглар тургустунуп турарыл? Чер участоктарының кадастрлыг демдээн тодарадыр талазы-биле ажылдарны чорударына, эртем-шинчилел институттарының специалистерин болгаш студентилерни чайгы дыштанылганының үезинде немелде хаара тудары чугула болуп турар. Саң-хөө деткимчези негеттинип турар.

Республиканы аш-чем-биле хандырырына **чер ажылын улам ыңай сайзырадыры чугула**. Ол талазы-биле таарымчалыг байдал бисте бар. Дотация болгаш субсидия хевиринге күрүне деткимчезин боттандырат. Агаар-бой-дустуң болгаш өске-даа онзагай байдалдардан камгаладылганы организастаар. Чиигелдеги чээлилерни бээр. Ол картофель болгаш ногаа рыногун хөгжүдеринге ажыктыг. Чылда бис 40 муң тонна картофельдин дүжүдүн ап эгелей берген бис азы чурттакчы чоннуң бир кижиге хамаарыштыр 130-140 кг чедип турар, ол физиологтук нормага дүжүп турар. Боттарывыстың бүдүрген ногаавыстың хемчээли 11 тонна чедип турар, чоокку чылдарда ол ийи көргүзүгү ийи катап көвүдедири чугула болгаш чурттакчы чоннуң бир кижизинге онааштыр 70 кг чедирер. Картофельге болгаш ногаага чоннуң негелдези улгадып кел чыдар.

Тараа рыногун хөгжүдери эң кол айтырыгларның бирээзи болуп артып турар. Бо чылын ону бүдүрерин 60 муң тонна чедирер сорулганы салган бис азы чурттакчы чоннуң бир кижиге онааштыр 200 кг чедирер, чоокку 3 чылда 90 муң тонна чедирери көрдүнген. 1956 чылда Тывага 112 га сугаттыг чер турган. Кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдип алырына сонуургалывыс улгаткаш, ону 25 муң га чедир кызырып келген бис. Араттарның дыка хөй кайгамчык сугарылга системалары кагдыган болгаш уттундурган. Ол үеде оларга электри энергиязының кандыг-даа чарыгдалы хереглетиңмейн турган. Чылдың-на 5-7 га чаңылчаан сугаттыг черлерни катап тургузары негеттинип келген. Сугаттыг черлерден эки дүжүттү ап шыдавайн турар кижилерден ол черлерни дедир эгидип алырының айтырыын практикап шиитпирлээри чугула апарган.

Ам көдээ ажил-агыйның кол адыры — мал ажылының дугайында. Мал одарына ажылгап турар черлерни хуу өнчү кылдыр дамчыдып болбас. Ынчалза-даа арендаторлар мал одарын ажыктыг ажылгаары дээш харылаар уjurлуг. Малдың баш санын өстүрер болгаш ооң продуктулуг чоруун бедидери бирги черге турар уjurлуг. Бо негелдени хажыдып турар арендаторлардан, мал одарын хавырып алып, ылаңгыя кайда конопля чыл-чылы-биле үнүп турар-дыр. Хосталган мал одарларын аукцион болгаш конкурстар таварыштыр ажыктыг ажылдап турар арендаторларга дамчыдып бээр. Күрүне деткимчезин бүдүрүлгениң адырына бээр. Малдың бүгү хевириниң баш саны өзүп турар, эъттиң, сүттүң, дүктүң, кештиң рынокта негелдези улгадып турар. Мурнакчы технологияны ажылдап тургаш, селекция-уксаажыдылга ажылын катап тургузарын уламчылаар.

Продукцияның болбаазырадылгазы болгаш белеткели аграр бизнестин хөгжүлдезинде эң-не кошкак черлерниң бирээзи болуп турар.

Кызылдың эт комбинатына эт болгаш эт продуктуларының бүдүрүлгезиниң технологиязын долузу-биле тургузары көрдүнүп турар. Чамдык кожууннар төптеринде сүт продукциязының болбаазырадылгазы тургустунган. Кидисти бүдүрүп үндүреринге инновация өнчү-хөреңгизин тускайлап берген. Дүктүң артынчызындан тускай материалдарны бүдүрүп үндүрериниң төлевилелин ажылдап кылып турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, экономика адырының национал хөгжүлдизи уламчылап турар.

Чер ажылын болгаш мал ажылын хөгжүдеринге немелде ажылчын күш негеттинип турар. Чаңгыс чижек. Чайгы үеде суурларның хөй кезинге сүт артыкшылдыг апаар, найысылалга сүт продукциязын республиканың даштындан кири сөөртүп турар. Ол чөптүг эвес. Сүттүң хөй турар үезинде белеткекчилер болгаш болбаазырадыкчылар-биле керээ аргазы-биле фермаларга ажылдаар ажыл чоктарның болгаш студентилерниң сезондук кооперативтерин организастап тургузары чугула.

Инвестиция политиказының ажыктыг болганы-биле республикада акшаландырышышкынның бүгү дөстөрүнүн ачызында капитал салышышкынның хемчээли чылдың-на өзүп орар. Бо чылын инвестицияның ниити хемчээли 1,8 млрд. рубль болур, ооң иштинде федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизи — 46; банкыларның — 25; республика бюджетинден — 29 хуу. Ниити капитал салышышкынның 63 хуузун бүдүрүлгө объектилеринче угландыраары көрдүнген. Инвестицияны бир дугаарында эрткен чылдардан дамчып келген тудугларны ажылгалче кириеринче, дөзевилел-төлевилел документилерин ажылдап кылырынче болгаш экспертиказынче, чуртталга тудугларының программазын боттандыраарына мөөннээри көрдүнген.

Тудуг ачы-дузазын хөгжүдери. Реформа чылдарында буступ дүшкен адыр катап тургустунуп орар. Шиитпирлээр айтырыглар мында хөй. Тудугнуң чаа технологиязын шиңгээдип алып, бизнестин үндезининге кадрларны өөредирин организастаары чугула. Төлевилел ачы-дузазының баазы кончуг кошкак. Амгы үениң техниказы-биле тус черниң төлевилел бүдүрүлгелерин быжыглаары чугула, девискээр баазы эрге-хоойлу нормалары болгаш төлевилел каталогтары-биле хандырат, республика даштында турар төлевилел институттарына орукту ажыдып берип, төлевилел ачы-дузазының рыногунда монополизм-биле демиселди күштелдирер. Төлевилел XXI чүс чылдың техниктиг негелдезинге дүүшкен турар уjurлуг. Хөй каът бажыңарны тударының кодекизи болгаш амгы дөзевилел-нормалары болгаш төлевилелдер турда, төлевилел документилерин каш чыл бурунгаар ажылдап кылып болурунун аргазы бар.

Тудуг ачы-дузазының рыногу көскү турар уjurлуг. Бодунуң тудугжуларын ажылга тургузарына кым-даа удур эвес. Чаа технологияны болгаш материалдарны ажылгаарына бистиң чыдып калганывыс рыноктуң бо хевирин хааглыг байдалга чедирип турар. Чамдык улуг болгаш берге объектилерниң талазы-биле чурт деңгелдик конкурстарже үнери чугула. Керээлиг тудуг ажылдарына садыглаашкынны чорудар конкурс комиссиязының составын калбартып, ооң кежи-

гүннеринге депутаттарны болгаш тус черниң бот-башкарылга органнының төлээлерин кириштирер.

«Россияның хамаатыларына — ажыктыг болгаш таарымчалыг чурттаар оран-сава» деп национал төлевилелди чуртталга тудуунга дүрген боттандыраары кол черни ээлеп турар. Чурттуң Президентизи 2010 чылга чедир чурттаар оран-сава тудуун ийи катап улгаттырат болгаш чылдың-на 1 млн. ипотека чээли бээр сорулганы салган. Банкыларның болгаш ипотека чээлилерин, тускай сорулгалыг федералдыг программаларның акша-хөреңгизин ажылдап тургаш, чурттаар оран-сава тудуунун темпизин чоорту дүргедирин чедип алып бис. Республикада чурттаар оран-сава-биле хандырылга бир чурттакчыга онааштыр 12,6 дөрбелчин метр болуп турар, а Россияда ортумаа-биле 19,6. Чуртталга фондузунун эргижиреп элээни — 60 хуу, чаагайжыдылгазының деңгели — 36 хуу, үрелип бар чыдар озал-ондактыг эргижирээн оран-сава — 13 хуу. Өглерде муң хире кижичурттап турар. Чурттакчы чоннуң чайгаар бедик өзүлдизи немелде чурттаар оран-саваны ажылгалга кириерин негеп турар.

Салдыган сорулгаларны күүседиринге тодаргай бергелер бисти манап турар. **Бир дугаарында,** чуртта чаа **Чуртталга кодекизи** күштүг болуп кирген, чурттаар оран-сава рыногун калбартырын хандырып турар 27 нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алган. Коммунал ачы-дузазын болгаш чурттаар оран-сава төлевиринде өрелерни көвүдетпес дээш, чединмес хандырылгалыг өг-бүлелерге деткимчени Чазак көргүзөр. Ынчалза-даа бергелер бар, чуртталга-коммунал ажил-агыйларны акшаландыраары федерацияның субъектилеринге дамчыдып берген. Республика бодунуң бюджетиниң орулгазы-биле субсидияны доктаамал өстүрүп шыдавас.

Бо чылдан эгелээш, чурттакчылар чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң төлевирин 100 хуу төлээринче кирген. Кывар-чаар материалдарның, хөмүр-даштың, электри энергиязының өртектери чурттуң деңгелинде доктаамал өзүп турар, ону таарыштыраарына аргазы чок. Ооң соо-биле коммунал ачы-дузазы болгаш чурттаар оран-сава дээш төлевирниң хемчээли улгадып кел чыдар. Суд шиитпирин-биле албадал-биле өскээр көжүртүнген хамаатыларга чурттаар оран-саваның социал курлавыр фондузун тургузар болгаш ооң тудуун республиканың Чазаа көөр апаар.

Ийи дугаарында, республикада чурттаар оран-сава садып алыры болгаш ипотека чээлиниң тудуу калбарып турар. Ону хөйү-биле ажылгаары чугула. Чээли алырында бергедээшкыннер тургустунуп турар, баштайгы дадывыр квартираның өртээниң 30 хуузу болуп турарында болгаш салдыган чээлини чылда 20 хууга чедир төлээри. Өске бедик дотациялыг регионнар-биле кады федералдыг органның мурнунга, көдээ чурттакчыларга салдыган хуунуң хемчээлин 0-га чедир бадырат, хоорайжыларга 3-5 хууга болгаш баштайгы дадывырның хемчээлин 10-15 хууга тургузар дугайында айтырыгны көдүрер бис.

Үш дугаарында, чуртталга фондузунуң калбак ончалалын чорудары чугула, чурттакчылыг суур бүрүзүнге, чурттаар оран-сава тудуунуң хемчээлин тодарадыр. Ону чоннуң үш

деңгелинге боттандырып чорудар: социал чурттаар оран-сава — эвээш орулгалыг хамаатыларга, таарымчалыг — ортумак хандырылгалыг өг-бүлелерге, эң шынарлыг — бай кижилерге. 2010 чылга чедир чурттаар оран-сава тудуунуң тускай сорулгалыг республика программазын хүлээп алып, чаа тудугларны калбартыры-биле чурттаар оран-саваның ийиги рыногунга өртекти тударының механизмин бодаар апаар.

Россияның регионнарының аргадуржулгазын шиңгээдип ап тургаш, тус черниң тудуг материалдарын хөйү-биле ажылдап, амгы үениң төлевилелдерин, технологиязын болгаш тудугнуң өртээн чиигедир өске-даа аргаларны ажылгаар апаар. Улуг тудугларга чер участоктарын тускайлап бээринге күрүне дузалажыр. Канализация, суг болгаш электри база чылыг-биле хандыраарының бот-тускайлаң төлевилелин тургузарын өөренип көөрү чугула.

Чуртталга-коммунал ажил-агый айтырыгларының хажызы-биле эртип болбас. Ол монополияга удур тургустунар болгаш рынок байдалынче кирер уjurлуг. Чаа чурттаар оран-саваны ажылгалга киригенде, ооң коммунал хандырылганын чурттаар оран-саваның ээлериңиң эштежилгелеринге дамчыдып бээр. Соок, чылыг сугларның учедун санап турар дериг-херекселдерни тургузарын, энергия камналыгының талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыры чугула.

Үлетпүр бүдүрүлгелери республиканың экономиктиг хөгжүлдезинге бодунуң угланышынын камгалап арттырган. Хөмүр-дашты, алдынны казып тыварына, даг-дүгү бүдүрүүшкүнүң, ыяш болбаазырадылгазының продукциязын көвүдедир талазы-биле инвесторларны хаара тударына кол черни ээлеп турар.

Транспорт хөгжүлдезиниң перспективазын шиитпирлээр талазы-биле Россия Федерациязының Чазаанда ажил уламчылап турар — демир-орук тудуу, Кызыл — Саян-Шушенск ГЭС аразында суг оруу болгаш автомобиль оруктарының четкилери.

Орук ажил-агый айтырын шиитпирлээрде, орук фондузун тургузарын чедип алып уjurлуг. Ону чок кылганы болгаш субсидия база субвенция-биле солааны чүгле чаа тудугларны эгелээр арганы берип турар, а тус черниң оруктарын ажаап-тударының болгаш септелгезиниң акшаландырышынын дөстөрүн үскен.

Харылзаа ачы-дузазын калбартыр талазы-биле улуг ажил чоруп турар. Кызыл-Мажалык, Мугур-Аксы, Чаа-Хөл суурларда, Ак-Довурак хоорайда сан-биле ажылдаар АТС-ниң тудуу уламчылап турар. Кызыл — Чадаана — Ак-Довурак барыын тала угланышынын радиорелиг шугумнуң тудуу дооступ турар. Ыраккы кожууннарда ажылдап чоруур харылзаа ажилдакчыларына материалдыг идигни бээр болгаш кадрларның белеткелин күштелдирери чугула.

Даштыкы экономиктиг харылзааларны экижидер талазы-биле ажилды Чазак идепкейжиткен. Бо чылын даштыкы садыг саарылганы 5,0 млн. американ долларга чедирер болгаш эрткен чылдың деңгелинден 31,6 хууга өстүрерин көрүп турар. Тургустунуп келген даштыкы экономиктиг харылзаалар-биле алырга ындыг. Азия — Оожум-Океан регионнарының чурттары-биле кады ажылдажылганы идепкейжидер ажил көрдүнүп турар. Мурнуу

Көрей Республиканың «POSKO» компаниязы Элегестин хөмүр-дажын шиңгээдип алырынга сонургалдыг болгаш демир-орук тудуунга киржир күзелдиглер.

Хостуг экономиктиг зонаны тургузарының дугайында Федералдыг хоойлуну хүлээп алганы-биле даштыкы экономиктиг кады ажилдажылганың харылзаалары улам хөгжүүр, ылаңгыя кызыгаар чоогунуң девискээрлеринге.

IV кезээ. Бюджет, үндүрүг болгаш чээли политиказы

Хүндүлүг депутаттар! Бистер бюджет аразының чаа харылзааларынче кирген бис. Ол федерация, регионнар болгаш тус чер бот-башкарылганың аразында эргелерни болгаш хүлээлгелерни аңгылааны-биле көрдүнүп турар. Шилчилгениң үези 2005 чылда бергелер чаа байдалга чаңчыгары-биле хол-башканында болуп турар.

Бир дугаарында. Россия бодунуң төөгүзүндө бир дугаар дөрт деңгелдин бюджетинче кирип турар, ийи күрүнениң — федералдыг болгаш регионнарның база ийи тус черниң — муниципалдыг болгаш чурттакчылыг черлерниң деп. №122 Федералдыг хоойлуну хүлээп ап тургаш, дыка хөй чүүлдерни чедир көрбээн деп санаар апаар. Мээң бодап турарым-биле алырга, федералдыг өңчүнү регионнар деңгелинче, регионнардан муниципалдарже дамчыдып бээринден эгелээр турган, а херек кырында субъектилерниң чамдык эргелеринден болгаш чарыгдал хүлээлгелеринден эгелээн-дир.

Ийи дугаарында. Бюджет аразының харылзааларының амгы моделин федералдыг төптүң орулгазын улгаттырарынче угландырган. Бо-дур чижек. Бо хүнде үндүрүглерниң болгаш чыылдаларның 60 хуузу федералдыг бюджетке кирер, ооң чүгле 40 хуузу субъектилерге артар. Кончуг берге 90 чылдарда безин мындыг турган; 50-50 болгаш 48-53.

Үш дугаарында. Регионнарның бюджет хандырылганың коридору узуткаттырган. Ооң үстүкү хемчээли 100 хуу турган, адаккызы — 85 хуу. Моон мурнунда үстүкү хемчээлди ажып турганын тыртып алгаш, бедик дотациялыг регионнарга хуваап турган. Амгы үеде ол чурум өскерилген, 40 ажыг субъектилер 65 хуунуң деңгелинде келген, азы өскээр чугаалаарга, ол 20 хууга бадып келген. Чурттуң бюджетти 3 триллион рубль турда, 30 млрд. рубльди регионнарны саң-хөө-биле деткиринге бергеш, оон 5 млрд. рубльди курлавырда арттырып каан. Кажан чуртту турумчудуп быжыктырар фонд тургустунган болгаш акша курлавыры турум байдалга турда, мындыг болуп турар. Регионнарның бюджет хандырылганың болгаш социал ылгалын деңгештирер ажылды чорутпайн, а херек кырында шуут дедир, бай болгаш яды-түреңги чорукту улам күштелдирип турар.

Дөрт дугаарында. 2004 чылдың апрельден эгелээш республиканың Чазаа 2005 чылдың бюджетиниң төлөвилели-биле ажилдаан болгаш ону федералдыг яамылар болгаш ведомстволар-биле дугуржуп келген. Хөй

күштү үндүрген-даа болзувусса, регионнарны деткириниң саң-хөө фондузун хуваарының чаа математиктиг моделинче киргени-биле федералдыг дөстөрдөн планда көрдүнгөн хемчээлди камгалап шыдавайн барган бис.

Чижээлээрге, бюджет хандырылганың деңгелериниң дотациязы 2004 чылдың деңгелинде хевээр арткан. Материалдыг чарыгдалдың индексациязын солааны-биле холбаштыр, бис 180 млн. рубльди чидирген бис. Бир дугаарында ол-дур.

Ийи дугаарында, республикага федералдыг өңчүдөн 12 профтех-училищелерни, өртке удур болгаш ветеринария албаннарын база чылда 257 млн. рубль бюджет чарыгдалдыг өске-даа өңчүлөрнү дамчыдып берген. Ындыг турда, акшаның дөстөрүнөн чүгле 48 млн. рубльди тускайлап берген.

Үш дугаарында, Тывага 467 млн. рубль түңгө федералдыг мандатты дамчыдып берген. Ооң иштинде уруглар пособиесинге 170 млн. рубль хереглеттинип турда, көрдүнгөни 50 млн. рубль. Бо чылдың январьдан эгелээш бюджет адырының ажилдакчыларының ажыл төлевири 20 хууга өскөн, орта 599 млн. рубль хереглеттинип турар, а херек кырында федералдыг бюджеттен көпөөк безин көрдүнмээн.

РФ-тиң Чазааның Даргазы М.Е. Фрадковтуң болгаш саң-хөө сайыды Л.А. Кудринниң даалгазы-биле Россияның Саң-хөө яамызының специалистери эрткен чылдың ноябрьда санажылга чоруткан болгаш Тывага федералдыг өңчүдөн дамчыдып берген бюджет чарыгдалының түңүн база 968 млн. рубль мандатты бадыткаан, өйлеп каан акшаландырышышкынның хемчээли 129 млн. рубльге көрдүнгөн болган. А республиканың Чазаа кайыын 800 млн. рубльди тып алырыл? Олар база чөпшээрешкен, республиканың бодунуң орулгазы өскерилбес деңгелге турда, бюджет дефицити турар болгаш бадылап каан федералдыг бюджетке инфляцияның 1100 млн. рубльден эвээш эвес болуру көрдүнгөн. Бо чылдың бирги кварталында, чартык чылда, 9 айның бюджет күүселдезиниң түңнели-биле дузалаарын аазаан.

Шилчилгелиг үениң берге байдалында бюджет чорудулганының эң-не колу — чарыгдалдар эргелелинден түңнелдер эргелелинче шилчири болур.

Республиканың Чазаа кончуг шын саң-хөө политиказын шилип алган — **боттуң орулгазын хөйү-биле өстүрер болгаш чарыгдалдарга бүзүрелдиг болур ужурлуг.** Сөөлгү беш чылда бюджеттиң бодунуң орулгазы 5,4 катап өскөн. Республика профициттиг бюджетти күүседип келген. Хөй-ниити эрге-чагырганының, саң-хөө, банк структураларының болгаш үндүрүг албанының база эрге-чагырганың бүгү чадазының бир демниг ажылы-биле бо чылын бодувустуң орулгавысты 30 хууга өстүрүп болурун көрүп турар бис. Үндүрүг онаарының баазаны калбартыр талазы-биле программаны боттандыраарын уламчылаар херек. Ону боттандыраарын чүгле Саң-хөө яамызы харылаар эвес, өске-даа яамылар болгаш ведомстволар, чурттакчылыг черлерниң база муниципалитеттерниң удуртукчулары киржир ужурлуг. Аргалыг-ла болза, үениң бо чадазында

республиканың Саң-хөө яамызын болгаш ооң тус черлерде килдистерин таварыштыр күрүнениң саң-хөө чорудулганын үстүндөн куду боттандыраарын бир чыл иштинде камгалап арттырары күзөнчиг. Амдызында чурттакчылыг черлерниң болгаш муниципалитеттерниң хамаарылга чок саң-хөө структуразын тургузарынга белен эвес бис. Орта хамаарыштыр белеткеп каан кадрлар болгаш материалдыг бааза чок.

Беш дугаарында. Үндүрүг албанындан хөй чүүл хамааржыр. Оларның хөй ажилдакчылары бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларын күүседип турарлар. Ынчалза-даа федералдыг албанының бодал чок чоруткан реформазы-биле холбаштыр сөөлгү үеде байдал баксыраан. 1998 чылда республиканың үндүрүг органнарынга 685 ажилдакчылар ажилдап турган болза, бо хүнде 574 кижиге арткан. Дыка хөй профессионалдар чоруткан. Реформаны чорудуп тургаш, республиканың онзагай байдалын өөренип көрбээн, чедери берге, ырак кожууннарда үндүрүг албаны кызырылдага таварышкан. Ооң-биле федералдыг үндүрүг албанының удуртулгазы бистиң республикага хамаарыштыр чиик орукту шилип алган. Бодунуң ажылының көскүлең чоруун хандырбас, бир чурттакчыга хамаарыштыр үндүрүг орулгазының деңгели Россия Федерациязының ортумак көргүзүүндөн 4 катап эвээш болуп турар. Ол албан бүдүрүлгелерниң саң-хөөзүн быжыглаар ажылды чорутпайн, ылаңгыя экономиканың баазалыг адырларын буураашкынга таварыштырар ажылды чорудуп турар деп хомудалдар үзүктел чок кээп турар.

2005 чылдың республика бюджетин хүлээп алырының бир саадаан кол чылдагааны үндүрүг албанының бодунуң орулгазын бадырар дээш чоруткан ажылының түңнелинде болган. Федералдыг үндүрүг албанынга ол чиик болур, олар чурттуң бюджет орулгазын экспорт болгаш нефть, газ, алюминий болгаш өске-даа өңчүг металлдарның база углеводородтуг чиг эттиң делегей өртээниң өскөни-биле долдуруп турар. Бистер бараан бүдүрүкчү бүрүзүн санап көөр ужурлуг бис, юридиктиг эргелиг албан черлериниң болгаш хуу сайгарлыкчыларның учедун кончуг шыңгыы чорудар ужурлуг. 2002 чылда 13100 хуу кижилер болгаш 4780 юридиктиг кижилер республикага бүрүткеткен турган, ам ол дес-дараалаштыр 4834 болгаш 3906 болуп турар.

Республика үш деңгелдин бюджетинче киргени-биле холбаштыр үндүрүг албаны ажылын үндезини-биле эде тургузары чугула. Ооң баазаны муниципалдыг болгаш чурттакчылыг черлерниң деңгелинде белеткеттинген. Чаа методикага дүүштүр чурттакчылыг черлерниң ажыл-агый номнары белеткеттинген. Өг-бүлө бүрүзү экономиктиг болгаш социал паспорттуг. Үндүрүгнү шын төлөп турарының контролон база үндүрүг хоойлужулганының күүселдезиниң хыналдазының талазы-биле чурттуң Президентиниң айтышыкынын үндүрүг органнарының күүседире арткан.

Алды дугаарында. Регионнарның өңчүзүн муниципалдыг болгаш чурттакчылыг черлерниң бюджетинче дамчыдып бергени-биле, ооң эрге-

хоойлу баазаны кошкак болуп, бергедээшкенин тургустунуп турар. Тус черниң бот-башкарылганынче дамчыдып берип турар өңчүнүң даңзызын тургузары чугула, муниципалдыг статистика органын тургузар, шимчевес өңчүнүң четчелээшкениниң техниктиг баазанын, республиканың кожууннарынга Бүрүткел палатазының төлээлерин калбартыр. Ол чурттуң Президентиниң хамаатыларның өңчүзүнүң хоойлу езугаар ажык болдуруп дугайында айтышыкынынга дүгжүп турар, тодаргайлаарга, чурттаар оран-сава, гаражтар, сад база өске-даа чер участкары үндүрүг чокка салгал дамчыыр өңчү кылдыр дамчыдып берип турары болур.

Салдынган сорулгаларны шиитпирлеп албайн чыткаш, 2006 чылдың муниципалдыг кожууннар болгаш чурттакчылыг черлерниң бюджеттерин тургузары болгаш ону федералдыг органнарга камгалаары берге болур. Мону демдеглеп каайн, 1996 чылда республикага бюджеттиң үш деңгелинче шилчириң системанын ажилдап кылгаш, бааза кожууннары тодарадып, семинарларны эрттирип, суурларның, школаларның, эмнелгелерниң, клубтарның бюджеттерин тургузарының моделин ажилдап кылган турган. Республиканың, муниципалдыг болгаш чурттакчылыг черлерниң өңчүзүн кызыгаарлап эгелээн. Каа-Хем, Өвүр кожууннар ону ам-даа ажыглап турар. Хомуданчыг чүве чүл дизе, ол методиканы ынчангы Дээди Хурал деткивейин, күш чок болдуруп каапкан. Дыка хөй арга-дуржулганы чедип ап болур тос чылды ынчаар чидирген бис.

Чарыгдалдарны боттуу-биле чорудар, ылаңгыя эргелеп-башкарылганың аппарадын тударынга. Үндүрүг онаар баазавыс кошкак, дефициттиң кончуг берге байдалына турувуста-ла, Хоойлужулга палатазының удуртулгазы 315 млн. рубльдин немелде орулгазын тыварын дааскан, чурт иштинге болгаш даштыкыже үрөтүңнел чок сургакчылаашкыннары соксадыры чугула. Бюджет акша-хөреңгизин чарыгдал турарының талазы-биле контролду Саналга палатазы болгаш контроль-ревизия албаны ажыктыг кылдыр чорудары негеттинип келген. Олар кымга-даа хамаарышпас политиканы чорудуп, хоойлуга шынчы бараан болуп, тодаргай анализти үндүрер ужурлуг. Муниципалдыг тургузулганың ажылын эде тургузар ужурлуг бис.

2006-2008 чылдарның республика бюджетиниң прогнозу-биле ажилдаар ужурлуг бис, планнаашкынның методиказын ажилдап кылыр, кады ажилдажылганың ажылчын бөлүүн тургузар, аңаа парламентиниң депутаттарын, үндүрүг, статистика албанының, бизнестин төлээлерин кириштирер.

Акша-чээли политиказы банкыларның бодунуң капиталының өзүлдезин болгаш чээли организацияларынга чурттакчы чоннуң салдынган акшанын хаара туткан үндезинге хөгжүүр ужурлуг. Бүдүрүлгелерге болгаш чурттакчыларга берген чээлиниң ниити түңү 1,2 млрд. рубль болгаш өзүлдези 20 хуу. Хуу кижилерге хереглел чээлизи 600 млн. рубль четкен, ооң иштинде 140 млн. рубль-биле чурттаар оран-сава садып алган.

V кезээ. Кадр политиказының талазы-биле сорулгалар болгаш административтиг реформа

Шилчилге үезиниң реформазының бүгү аар чүгү хөй-ниитиниң эрге-чагыргазының болгаш ажил-агый эргелелиниң ажилдакчыларының экинге онашкан. Оларның хөй кезии сорулгаларын күүседип шыдаан. Херек кырында олар хоойлужудулга баазазын ажилдап кылган болгаш демократтыг республиканы тургузар талазы-биле программаны боттандырган, хөй партиялыг политиктиг система, ажил-агый болгаш өнчү чорудулгазының хөй хевирлиг формады, кижиниң эргезиниң болгаш хосталгазының туруштуун сагыры.

Бисте кадрларны белеткээриниң, шилириниң, таарыштыр тургузарының болгаш кадрлар курлавырын тургузарының бүдүн системазы ажилдап кылдынган. Өөрүнчүг чүве, чижилгени чорударына сундулуг, амгы үениң менеджмент болгаш маркетингиниң байлак билии-биле чепсегленген, бедик билиглиг аныяк кижилер күрүне болгаш муниципалдыг албанга кээп, ажил-агый комплекзин удуртуп турар апарган. Чаңгыс партиялыг системага болгаш планныг экономикага ажилдап каапкан хүндүлүг кижилер — хоочунарны чоорту солуп, аныяктар республиканың улуг келир үези, ооң кадрларының курлавыры дээрзи бадыткатынып турар.

Кадрлар-биле ажилды планныг чорударын уламчылаары чугула. Бирги ээлчегде, ажил-агый блогунуң кадрлар-биле хандырылганының анализин чорудар, немелде школаларны, кадрларның мергежилдин бедидер курстарны ажыдар. Эң эки удуртукчу, менеджер, технолог деп конкурстарны эрттирерин калбаа-биле практикалар, оларны Россияның болгаш даштыкы чурттарның эң эки компанияларынче стажировкаладып чорудар. Ол социал адырны кадрлар-биле хандырынарга хамааржыр.

Муниципалдыг албанның кадрларын белеткээр талазы-биле улуг ажил тургустунуп турар. Бюджеттин үш деңгелче шилчээни-биле холбаштыр бо хүннерде 122 чурттакчылыг черлерге бедик мергежилдиг бухгалтерлер, экономистер херек болуп турар. Кадрларның мергежилдин бедидер институт таварыштыр 500 ажыг муниципалдыг албан-хаакчыларны белеткээр, ам дораан бо ажилга республиканың дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин хаара тудар, дыштанылга үезинде оларның хосталы берген аудиторияларын ажыглаар. Оларны чүгле бухгалтер учеду, экономика, эрге-хоойлу талазы-биле билиг чедип алыр эвес, компьютер болгаш өске-даа оргтехника-биле эки ажилдап билир кылдыр өөредир.

Чылдың-на эвээш эвес муниципалдыг албан-хаакчылар тускай билигни чедип ап турар. Олар боттарының мергежили-биле ажилга тургустунуп турар бе, тодарадыр уjurлуг. Хөй-ниитиниң эрге-чагыргазының деңгелинге конкурс үндезининге шилиттинген кижилер ажилдаар уjurлуг, төрел азы чер-чурт тыртыжар чорук-биле эвес аан.

Кадрларны стажировкаладыр муниципалитеттерниң болгаш чурттакчылыг черлерниң баазазын тургузары чугула, оларның материал-техниктиг хандырылганын дузаны чедирер болгаш чурттуң эң эки муниципалитеттериниң деңгелинге чедир көдүрер органы тургузар. Чурттакчылыг черлерге саңхөөнүң болгаш экономика эргелелиниң күштүг звеносу турар уjurлуг, хамаатыларның айыыл чок чоруун хандыра болгаш терроризмге удур талазы-биле специалист албан езуунуң чуруму-биле турар.

Чуртта хамааты, шериг болгаш күрүнениң эрге-хоойлу камгалал албанының реформазы эгелээн. Россияның Президентизи бодунуң Айыткалына чуртта дүжүметсиг чорукту чидии-биле шүгүмчүлээн, ооң-биле канчап чөпшээрешлес боор.

Республикада күрүне албанында 639 кижии санаттынып турар, федералдыг эрге-чагырга органнарының девискээр органнарында 1800 албан-хаакчылары бар. Демократияның оруу-биле бурунгаар шимчээри хөй кезинде оларның ажылындан хамааржыр болгай. Ында четпестер бар болбайн аан. Ону билир бис. 2002 чылда Ломоносов аттыг күрүне университетиниң эртемденнери болгаш Күрдуманың депутаттары Россия Федерациязының 89 субъектинге хээли алыр чоруктан камгаланырының анализин чоруткан. Олар боттарының шинчилелдеринге Саналга палатазының ревизиязының болгаш өске-даа ревизия албаннарының материалдарын ажыглаан. Ооң түңнели өөрүнчүг болган, чүл дизе Тыва 78 санны алган болгаш Мурманск областың адаанда ийи дугаар черде. Республикада акша шимчээшкинин доктаамал хынап турар. Эң-не баштай бюджет акша-хөреңгизин хандырып турар казначействону тургускан субъектилерниң бирээзи болган бис. Ол ам ажилдап турар. Чоокта чаа Саналга палатазының аудиторлары сөөлгү үш чылда капитал салыышкынны ажыглаанының талазы-биле хыналданы чоруткан. Мээң дилээм-биле олар бо күзүн катап кээп, республика бюджетиниң күүселдезинге хыналданы чорударлар. Күрүне апаратынга хээли алыр чорукту болдурбас дизе, ооң ажылын хөй-ниитиниң контролюнуң адаанга тургузар херек.

Күрүне албан-хаакчыларының Россия академиязынга болгаш күрүне албан-хаакчыларының Сибирь академиязынга кадрларның белеткелдин уламчылаары чугула, оларны ажилга тургузарының перспективтиг планын тургузар. Мында ийи угланыышкын бар.

Бирээде, мергежилдин болгаш билиин бедидер, немелде өөредилге системазын таварыштыр күрүне албанында турар кижилерден кадрларны белеткээрин уламчылаар.

Ийиде, каш чыл бурунгаар хостуг олуттар болу бээриниң прогнозун билип алгаш, ону солуур кадрларны баш удур белеткээр. Кадрларның шилилгезин конкурс үндезининге ажык чорудары чугула. Оларның аттестациязының программазынга теориядан аңгыда, компьютер техниказын болгаш даштыкы дылдарны херек кырынга билирин кирир.

Күрүнениң болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларже онза кичээнге ийи угландыра бодадым, ам удавас оларның ажил төлевириниң хемчээли, эрге-байдалы болгаш ээлеп олура эрге-дужаалыга дүжүрү дараазында көргүзүлгөр-биле — күүсеткен ажылының хемчээли болгаш шынары-биле тодараттынар.

Сөөлзүредир чугаалаар чүүлүм болза, бо чылын күрүне ажилдакчыларының шуптузунга курстарны организастаары чугула болгаш оларның ажил-чорудулгазының чурумунга, хоойлуларны билириниң талазы-биле экзаменнерни эрттирер, ооң иштинде бодунуң албан-хүлээлгезин соора ажылаар болгаш хээли алыр чорукка удур угландырган чүүлдер кирер. Сөөлгү үеде чуртта кадрларны шилип алырда, дөргүл-төрел тыртар чорукту ажыглап турар деп чугаа мода болуп бар чыдар. Ол чугаа, бирги ээлчегде, национал республикаларның адресинче угланган. Канчап билир, бир черде ындыг-даа бооп чадавас. Бистиң республикага, ооң Чазаанга хамаарыштыр, мен ол шүгүмчүлелди хүлээп албас-тыр мен.

Күрүнениң хамааты албанының дугайында Федералдыг хоойлуга ол билигни тодарадып турар немелделер кирир дугайында эгелекчи саналды кирир уjurлуг бис. Чүгле эрге-хоойлу үнелели бо айтырыгга тодаргай харыыны бээр. Ынчангаш хамааты кижии бүрүзүнүң төлөптиг күш-ажылын үнелээр болгаш ооң эрге-дужаалга депшир эргезин утуп болбас уjurлуг бис.

Ам база бир чүүл дугайында. Эрге-хоойлу органнарының кадрларны шилир, белеткээр болгаш таарыштыр тургузар дугайында системаны боттандыраарын уламчылаар апаар бис. Оларны шын шилириниң айтыкчызы чүгле профессионал болуру албан эвес, холу арыг, сагыжы ак болгаш арын-нүүрлүг болур уjurлуг.

Чуртта күш структуразының кадрларын доора дургаар көжүрүп турарын практикалар турар апарган. Чон билир, ИХЯ-ның, прокуратураның, айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының болгаш шииткелдер күүседир эргелелдин республикада удуртукчулары чурттуң өске край, областарындан келген. Олар — арга-дуржулгалыг кадрлар. Оларга дузалажыр болгаш деткир апаар бис. Ол бир талазында. Өске талазында — тус черниң кадрларына мындыг бодал тургустунуп кээр чадавас, оларда орук муңгаш, чижээлээрге, республиканың иштики херектер сайыдының эрге-дужаалы дээш. Психология талазы-биле ол бадыткатынган болгаш ажырбас. Борта чүнү кылып болурул? Шыырак специалистерни шилип алгаш, мурнакчы арга-дуржулганы өөренип алыры-биле чурттуң өске регионнарына албан эрттирери-биле стажировкаладып чорудар, чедип келгеш олар чүге улуг эрге-дужаалдарга ажилдап болбас деп, ооң иштинде күш структураларының удуртукчузунга база аан. Сургакчыладып чоргускан удуртукчулар тус черниң кадрларының төлөптиг курлавырын тургузар болгаш стажировкаладып база өзериңге деткимчени бээр апаар.

VI кезээ. Күрүне эрге-чагыргазының ажыктыын бедидер болгаш чоннуң эрге-чагыргазын хандыра талазы-биле сорулгалар

Чурттуң Президентизи бодунуң Айыткалына демократияны хандыраарына хамааты ниитилелдин ролунче база ниитилелди болгаш күрүнени эргелеп-башкараарына чоннуң бодунуң идепкейлиг киржилгезинче онзагай кичээнге ийи угландырган. Республикада бөгүнде 180 хире массалыг организациялар, Бүгү-россияның политиктиг партияларының 17 регионал салбырлары бүрүткеттинген. Эрге-чагырга черлери оларның биле сырый, дең эргелиг болгаш бот-боттарын хүндүлөжир, билчир хамаарылгалыг болур уjurлуг. Ылаңгыя тыва ниитилелдин бурунгаар хөгжүлдезиниң, эрге-чагырганың бүгү адырларының болгаш көскү деңгелдериниң ажылының болгаш кадр политиказының талазы-биле кол айтырылгаларга оларны дыңнап өөренир. Оларның төлээлери-биле доктаамал ужуражылгаларны, дугуржулгалар чарарын практикалар.

Күрүне эрге-чагыргазының органнары профэвилел организацияларына оларның Күш-ажыл кодекзин сагыыр, күш-ажылдың камгалалын болгаш бүдүрүлгеге техниканың айыыл чок чоруун хандыра талазы-биле хоойлу езугаар негелделерин боттандыраарына дузалажыр уjurлуг. Профэвилелдери, бодунуң ээлчээнде, ажилдакчыларның хөй кезии ам-даа тариф дугуржулгалары болгаш коллективтиг керээлер-биле хаара туттунмаан дээрзин хүлээп көөр уjurлуг. Ажилчынарны керээ чарбайн, ажил шагының учеду чокка, күш-ажыл төлевирин чөптүг чорутпайн, оларның социал камгалалын болгаш пенсия камгаладылганын хандырбайн, хөлезилеп ажилдадып ап турарының практиказы ам-даа бар. Коллективтерде күш-ажыл хамаарылгаларын хынап тургаш, ол айтырыгны чурумчудар херек. Тудуг болгаш септелге ажилдарында, мал ажылында, мал чеминиң белеткелдинде, арга-арыг болгаш аңныыр ажил-агыйларында ажилдап турарларны онзагай контролга алыр.

Политиктиг партияларга хамаарыштыр. Демократияның хөгжүлдезиниң деңгели-биле оларның чайгаар улгадып, каттыжар чорудуу бооп турар. Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының мурнунда политиктиг чидиг демисел эгелээн. Бирээде, федералдыг чаа хоойлужудулга езугаар партиялардан депутаттарның олче эртериниң негелдезин 5-тен 7 хуу чедир улгаттырган. Ийиде, чаңгыс мандаттыг округтар талазы-биле депутаттар соңгулдаларының системазын солаан. Үште, чурттуң Президентизиниң Айыткалында көрдүнүп каанында дег, губернаторлар албан-дужаалына кандидатураларны девискээр соңгулдаларына тиелээн партияларның саналдааны-биле кирир. Ооң ол эгелээшкинин деткир уjurлуг бис.

Республиканың политиктиг күштери болгаш бистиң бүгү ниитилеливис чаа ол байдалдарга шыңгыы белеткенип, уjurдузазын билип, ону кичээнге ийи угландыра чугула. Республиканың 160

муң соңгукчуларын Күрүне Думазынче бистиң депутадывыстың эрте бээринге идегел дыка эвээш дээрзин медеп билген болуру эргежок чугула. Чурттуң политиктиг күштериниң туруш байдалын амдыгааштан эгелеп өөренип көрүп, оларның кайызы-биле чугаа чорударын тодарадыр болза эки. Келир соңгулдаларны онзагай шылгалда кылдыр көөрү эргежок чугула, республиканың хамааты ниитилели, ооң политиктиг күштери ону тудуп эрткеш, бодунуң быжыкканын, аразында дугуржуп ап билир шынарын бадыткаар.

Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары, моон мурнунда турганы дег, чаңчылчаан **шажын конфессияларын**—буддизм болгаш православ шажынны, хамнаар чорукту деткиир. Оларны чаагай сагыш-сеткилди, мөзү-шынары катап оттурарына, аныяк-өскенни патриотчу чорукка, демократияның, гуманизмниң, хостуг болгаш чөптүг чоруктуң идеалдарына шынчы болур чорукка кижизидеринге ажыглаар. Ооң-биле чергелештир, бүгүле дириг чүүлдерге ынак болурунун болгаш кээргел сеткилдиң принциптеринге удурланышкак философиялык секталарның уругларны, аныяктарны төөредип турарының фактылары-биле чөпшээрешпес ужурлуг бис.

Бо идеология демиселинге **массалыг информация чепсектериниң** ролу улуг. Бистиң мында хөделиш-киннеривис система чок. Күш-ажылчы коллективтерниң, массалыг организацияларның, политиктиг партияларның удуртукчуларының, журналистерниң кижизидикчи ролун бедидер талазы-биле ажылдарының хөй-ниити-биле дугурушкан планнарын чоокку үеде ажылдап кылыры эргежок чугула.

Чонга үндезинниг болгаш шын информация эргежок чугула бооп турар деп, Россияның Президентизиниң МИЧ-иниң адресинге кылганы шүгүмчүлели-биле каттыжып турар мен. Ам дээрзинде бис телевидениеден каржы чоруктуң тергииделиниң болгаш ажык-кончаа чедип алырының пропагандазын, алкоголь рекламанын доктаамал көрүп тур бис. Оларның чугаалап турары сөс бүрүзү дыка улуг дээштиг салдарлыг дээрзин журналистер кажан-даа утуп болбас ужурлуг. Шынныг сөс ниитилелди эмнээр шынарлыг, а меге, нүгүл болгаш хажыткан шын эвес медээ — ону кемдедип каар. МИЧ-ниң барыын чүкке чүүлдеш ажыл-чорудулгазының бо хевири бистиң россияжи үнелиг чүүлдеривиске дүүшпес болгаш чурттуң келир үезинге айыылдыг. Кижиге чүгле материалдыг бай талазы-биле эвес, а чүнү-даа мурнай, чаагай сагыш-сеткили болгаш арыг мөзү-шынары-биле күштүг болур.

Тус чер бот-башкарылганының ажыл-чорудулгазындан дыка хөй чүүлдер хамааржыр. Чонунун хүн бүрүде негелде-хереглелдерин болгаш сагыш-човаашкынын билир, ооң-биле ажылдап турар болганда, оларга ол чоок. Чуртта чорудуп турар реформаларның ужурдузазы, алыс утказы — тус черниң эрге-чагырганын быжыглаары, оларның чер, арга-арыг, суглар, аңыыр черлер курлавырларын болгаш эт-хөреңги, саңхөө эргелеп-башкарап талазы-биле чөптүг эвес хавырып апарган турганы

бүрүн эргелерин катап оларга эгидери болур. Чурттакчылыг черлерге тус чер депутаттарын соңгуп алыр эргени чонга берген.

Республикада чурттакчылыг 122 чер, 17 муниципалдыг районнар, 2 хоорай округу тургустунган. Оларның кызыгаары тодараттынган. Федералдыг хоойлуда көрдүнген ийи вариантыдан муниципалитеттерниң болгаш чурттакчылыг черлерниң хөй кезин тус чер тургузуларының депутаттар корпусун тургузарының дараазында хевирин — муниципалдыг районнарның депутаттарын чурттакчылыг черлерниң депутаттарының аразындан соңгуурун шилип алганнар. Оларның соңгулдаларын чазын-на эрттирер ужурлуг турган. Ынчалзажок соңгулдаларның хуусаазын доктаадырының база тус чер депутаттарының санын тодарадырының дугайында Чазактың киригени хоойлу төлөвилели хүлээп алдынмайн барган. Хоойлужудулга палатазының удуртулганының талазындан ол базымны соңгулдаларны октябрь айга чедир соңгаарладыр сорулга-биле кылган, чүге дизе ол аразында политиктиг оппозиция күштерин чыып, соңгулда комиссияларынче болгаш депутаттарның кандидаттарына боттарының төлээлерин хөй санныг кылдыр кирип алыры турган. Республиканың Прокуратуразының киригени-биле Дээди суд тус чер тургузуларының депутаттарының соңгулдаларын бо чылдың июль 3-те эрттирер кылдыр шийтпирлеп каан. 1300 хире кижиге соңгудар. Ол дээрге дыка улуг күш-түр. 100-тен эвээш санныг кижилер чурттап турар черлерге депутаттар соңгусас, ындыг байдалдыг чурттакчылыг черлерниң баштыңын муниципалдыг районнуң баштыңының саналдап киригени-биле хамаатыларның хуралына соңгуур.

Чурттакчылыг черлерниң уставтарын ажылдап кылыры дооступ турар. Оларның экспертиказын болгаш бүрүткелин чорудуп турар. Муниципалдыг районнарның болгаш хоорай округтарының уставтарын федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр кирип турар. Көрдүнген хуусаада кылдынган турар ужурлуг. Муниципалитеттерниң хөй кезиниң уставтарында депутаттар корпусунун эрге-байдалдарын база аталдарын бедиткен дээрзин демдегледип каайн. Боттарының составындан депутаттар муниципалитеттиң баштыңын соңгуур болгаш чагырга даргазы конкурстуг үндезинге керээ езугаар кирер. Чагырга даргазының албандужаалына кандидаттар шилир талазы-биле конкурс комиссиязының кежигүннериниң санын тус черниң депутаттары тургузар, ынчан үштүң бир кезээн күрүне эрге-чагырганының органнары, а үштүң ийизин — тус черниң Төлээлекчилер хуралдары томуйлаар. Ол В.В.Путинниң чуртка эрге-чагырганың чаңгыс аай вертикалын тургузар дугайында эгелээшкинине дүгжүп турар.

Вертикаль талазы-биле бот-боттарына чагыртпас “катташкак демократиядан” чайлай бээриниң оралдажыышкыннары биске турган дээрзин демдеглексеп тур мен. Кожуун чагырганының даргаларын тус черниң Төлээлекчилер хуралдарының депу-

таттарындан соңгуур дугайында республиканың Конституциязының 105 база 111 чүүлдеринге эдилгелер кирирерин чонга 1999 чылда саналдаан турган мен. Чон мээң ол эгелээшкинине деткээн, соңгукчуларның 69 хуузу киришкен референдумга оларның 66 хуузу ол дээш бадылаан. Ол республиканың оппозиция Парламентизиниң болгаш Прокуратураның удуртукчуларының талазындан күштүг удурланышкыны болдурган. Референдумнуң түнелдерин чурттуң Конституция суду-даа эвес, а судтуң бөдүүн шийтпире-биле күш чок болдуруп каан. 6 чыл эрткенде, үнелиг үени чидиргеш, ол хевирже катап эглип кээп тур бис.

Россияның Президентизи бодунуң Айтыкалында күрүнениң эргелеп-башкарылганының ажыктын моон-даа соңгаар бедидериниң чугулазын демдеглээн. Күрүне эрге-чагырганының адырлары: Чазактың, Парламентиниң, суд органнарының ажыл-чорудулгазындан дыка хөй чүүлдер хамааржыр.

Реформалар чылдарында **республиканың Чазааның** бешки составы ажылдап турар. Күүсекчи эрге-чагырганың системазы тодараттынган. Ону яамылар, албан черлери болгаш агентилелдер тургузуп турар. Баштайгылары, адырның политиказын тодарадып, ийигизи — хоойлуларның сагыттынып турарын болгаш программаларның күүселдезин хайгаарап турар, үш дугаарлары — оларның ажыктыг күүселдезин боттандырып турар. Чазак Даргазының оралакчыларының болгаш яамыларның санын кызырган. Бот-боттарына дөмейлешкек адырларны чок кылган. Сайыттарның эрге-байдалдарын болгаш харыылап турары адырына ажыл-чорудулгазы дээш оларның харысалгазын бедиткен. Амгы үеде бо структура ажылына чаңгып турар. Ол чугаажок ам-даа тодаргайлаттынар. Ынчалзажок бисте өскерлиш чок быжыг туруш — Чазактың ажыл-чорудулганының көскү болурун хандыраары, чон болгаш Парламент мурнунга ооң отчеттуу. Чазак ажыктыг ажыл-агый эргелеп-башкарылганын хандырап ужурлуг.

Оон ыңай. Тыва болза 126 депутат составтыг, амгы үеде күчүлүг Парламентиниң ажылдап турар Россияның кара чаңгыс региону болур. Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алыр талазы-биле референдумга ийи палаталыг Улуг Хуралды тургузарын деткивишаан, ол талазы-биле чон шын кылган дээрзинге база бүзүрөп турар бис. Мурнундагы Дээди Хурал үениң негелделеринден хожудап турган, чүге дизе чүгле доктаамал үндезинге ажылдаар депутаттардан ол тургустунган турган, а ооң ужурундан боттарының соңгукчуларының боттуг амыдыралындан хоорук турганнар. Бөгүнде депутаттар боттарының кол ажыл-чорудулгазындан колдуунда чардыкпайн, олар чон ортузунда чоруп турар, ынчангаш Төлээлекчилерниң палатазы үре-түнелдиг ажылдап, бодунуң хүлээлгезин ооң-биле бадыткап турар. Адаккы палатаның шала бодамча чок шийтпирлери үнүп келир таварылгаларда, ол доктаадыкчы фактор болгаш удурланыр арга-шинектиг

байдалдыг болуп турар.

Улуг Хурал В.В. Путинниң чаа-чаа эгелээшкиннерин амыдыралга боттандыраары эргежок чугула, төлээлекчи эрге-чагырганың эрге-байдалы бедип турар деп чүвени эң улуг харысалга-биле медеп билир херек. Чурттуң Президентизиниң сүмелээнин езугаар республиканың Баштыңын шилиш-кинниг үндезинге Парламентиниң депутаттары соңгуур. Губернаторлар соңгулдаларының чаа моделин (үлегерин) түр болушкун болгаш албан кылыр апарган хемчег, “демократия өзүлдезиниң аарыын” ажып эртерибиле ол холбашкан деп демдеглексээн ийик мен. Ооң-биле чергелештир ооң мындыг янзылыг багай талаларын ыттавайн барып шыдавас бис: кандидатты шилип алырына регионнар соңгукчуларының кошкак киржилгези; федералдыг төптүг талазындан-даа, а ол ышкаш регионнуң политиктиг күштериниң талазындан-даа субъективизмниң тыптып болуру, ооң дайлымы-биле “бужар технологиялар”, кандидаттарның ат-алдарын баксырадыр ат салбаан чагаалар болгаш янзы-бүрү чугаа-соот тарадыр чоруктар тыптып болур. Ынчангаш оларны шилип алырына тодаргай барымдаалар, ажыл-чорудулганы үнелеп көөрүнге регионнуң хөй-ниитизиниң саналоналын барымдаалап көөр чорук тоң чугула. Бо чорук болза Парламентиниң депутаттарындан хоойлу бодарадыр ажылды болгаш хүлээп алдынып турар хоойлуларны күүседиринге контролду боттандырып турда, чүгле онза деңзигүүрлүг байдалды эвес, а республиканың эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле бодамчалыг база прагматиктиг политиканы негээр. Төлээлекчи эрге-чагырга бодунуң ажылына чамдык политиктерниң боттарын тогдунуп идээргээр чүткүлдерин эвес, а республиканың болгаш Россияның эрге-ажыктарын, бүгү националдарның эрге-ажыктарын барымдаалап көөр ужурлуг.

Ындыг янзылыг көрүүшкүн хүн бүрү улам көвүдээр база амыдыралга боттаныр дээрзинге бүзүрээр мен, чүге дизе Парламентиде колдуунда-ла боттарының чонунга бердинген, бышкан депутаттар ажылдап турар болгай. Ам оларга хүлээп алдынган актыларның системажыдылганын чорудары, херек кырында оларның канчаар боттанып турарын хынап көөрү чугула. Чоокку үеде күүсекчи эрге-чагырга органнарының системазының дугайында, Конституция комиссиязын тургузар чурумунуң дугайында хоойлуларны хүлээп алыр херек. Федералдыг төп аразында, республика болгаш тус чер бот-башкарылганының аразында эргелерни база бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында эрге-хоойлулуг актыларны тодарадырын база катап көөр апаар. Ылаңгыя бо талазы-биле өнчүнү дамчыдарынче болгаш бүрүн эргелерни бот-боттарына төлээлээринче кичээнгейни салыр апаар.

Хоойлуларны, ылаңгыя бюджет айтырыгыларының талазы-биле хоойлуну, Чазактың күүседип турарына хамаарыштыр контролду Парламентиниң күштелдирип турары кончуг шын. Ооң-биле чергелештир Чазакты, ооң кежигүннерин ол тооп көөр ужурлуг.

Негелдени сайыттарның кижизиг, төлөптүг чоруун дорамчылаары-биле будап болбас херек. Политик кижиниң мерген чоруу чогуу чүдөл дизе, хамыктың мурнунда, маргылдаалыг айтырыглар талазы-биле чөпшээр-жилгени тып билиринде. Чуртта парламент истелгелериниң процедуразын (чурумун) хоойлужудулга езугаар бадылаарының аргазын көрүп турар.

Улуг Хуралдың дараазында чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының чартык кезии чаа хоойлужудулга езугаар – партийжи даңзылар езугаар соңгуттурар. Чаңгыс мандаттыг округтарның улгаттырган каттыжылгазы эгелээр.

Дыка хөй чүүлдер бүгү деңгелдерниң **соңгулда комиссияларының** эрге-хүлээлгелеринден хамааржыр. Ындыг янзылыг соңгулдалар болуп эрткилээн регионнарның дуржулгазын өөренип көөрү тоң чугу-ла. Ол харыс-салгалыг кампанияга хамаарыштыр соңгукчуларның боттарын аңаа шыңгызы-биле белеткеп эгелээр херек.

Чуртта **эрге-чагырганың суд органнының** чаатылгазы чоруп турар. Республикада федералдыг судтар – Дээди болгаш Арбитраж, республика судтары – Конституция болгаш чаргы чарар судтар ажылдап турар. Конституция суду бүрүн составы-биле ажылдап кирипкен. Чаргы чарар судьяларның ажылы улгадып турар. Оларга немелде штат санын аңгылап бээринге, материалдыг баазанын быжыглаарына дузалаар херек. Арбитраж судунуң судьяларының ажылы база улгаткан. Ол бүгү болза эрге-хоойлу талазы-биле чоннуң медерелиниң болгаш шиидилге херээнге ооң бүзүрелиниң өскенин херечилеп турар. Ооң-биле чергелештир судтарның ажыл-чорудулгазына хамаатыларның контролюн күштелдирери эргежок чугула. Судьяларның эрге-хоойлу талазы-биле хамаарышпас чоруу оларның ниитилелден хамаарышпас чоруун көргүспейн турар.

Чурттуң Президентизиниң **эрге-хоойлу камгалаар органнының** ажыл-чорудулгазына хамаарыштыр шүгүмчүлели-биле чөпшээр-жилгени турар бис. Айыткалымын кылыр санында-ла, оон айтырар чаңчылдыг мен. Социал-экономиктиг хөгжүлдө талазы-биле темпелерни ап, ниитизи-биле багай эвес түңнелдерлиг болзувусса-даа, хамаатыларның эргелерин камгалаар болгаш оларның амы-тынынче күш-биле шоглаашкын кылыр чоруктардан камгалаар айтырыглар талазы-биле ажыл бисте кончуг багай деп үнелеттинип турар. Ол үнелээшкенин, хамыктың мурнунда, чон боду берип турар. Чурттакчы чоннуң чаңгыс муң кижизинге хамаарыштыр сагышты-биле өлүрүүшкүн болгаш аар кемниг херектер санының талазы-биле республика россияжи көргүзүгүн ийи ажыг катап ажып турар. Эр улустуң чурттаар назы-харының

кудузу дээш – херээн улустан назынынга деңгээрге, оон 10-12 чыл эвээш – бисти чөптүү-биле шүгүмчүлөп турар. Чуртта арагадан чылдың-на 40 муң хире кижилер өлүп турар деп, Президент демдеглээн болгай. Биске сөөлгү үш чылда чылда ортумаа-биле: арагадан хораннанышкындан – 290 кижилер, өлүрүкчүлөр холундан – 360 кижилер, автомобиль озал-ондаандан – 100 ажыг кижилер, сугга – 55 кижилер, өрт айылынга – 30 ажыг кижилер өлгөн. Ол бүгүнүн түңнелинде чылда 850 кижини чидирип турар бис, олар колдуунда-ла ажылдап шыдаар назылыг аныяк, эр кижилер болуп турар.

Республиканың **Прокуратуразы** хөй чүүлдерни кылып турар. Ооң аппаратада нургулайында аныяк кадрлар бар. Мээң көрүжүм-биле алырга, нормативтиг эрге-хоойлу актыларны хүлээп ап тургаш, хоойлудүрүмнү сагыры дээш хайгааралче олар эмин эрттир хөй үе-шакты үндүрүп турарлар-дыр. Ол херек болбайн аан. Ындыг болзажок корум-чурум үрээш-киннерин болдурбазынче болгаш аар кем-херек үлгедишкенин база өлүрүүшкүннерге удур эрге-хоойлу камгалаар органнының ажыл-чорудулгазын таарыштырып башкаарына улуг кичээнгейни угландыраары чугула.

Республиканың **Иштики херектер яамызының** шугуму-биле эвээш эвес ажыл база чоруттунуп турар. Ындыг болзажок, оларның чорудуп турар хемчеглериниң дээшти ам-даа куду деңгелде болуп артпышаан. Ылаңгыя эрткен чылын демдеглеттинген 9,1 муң кемниг херектерден чүгле 4,8 муң херектиң истелгези доозулган. Яамының төп аппаратадының болгаш ооң чер-черде албаннарының аразына харылзааларны чогулдураары чугула. Хамыктың мурнунда, милицияның районнар килдистерин штаттар болгаш техника-биле быжыглаар, а төп аппаратче район звенозунга ажылдыг улуг практикаын эрткен профессионалдарны хөйү-биле хаара тудар херек.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эрге-хоойлу камгалаар органнының системажыттыг болгаш быжырымчалыг ажылы херек-тир. Боттарының ажыл-чорудулгазының мурнады чорудар угланышкыннарын чиге тодарадып, ажылының түңнелдери дээш чон мурнунга харысалгазын медереп билири, чурттакчы чоннуң ортузунга, ылаңгыя аныяктар ортузунга профилактивтиг ажылче чогуур кичээнгейни углаары чугула. Бо талазы-биле мурнады чорудар кол ажылдар — **наркоманияга, араганы болгаш ооң солукчуларын чажыт арга-биле садып-сайгарар чорукка удур демисел, амыдыралдың кадык омур-хевирин тургузарына киржилге болур** деп санаар мен.

Салдыг сорулгаларны шийтпир-лээринге үлегерлиг корум-чурум болгаш бедик культура дээш чурттакчылыг черлерниң аразына конкурс идигни бээр. Ниити күженишкенин-биле маңаа база чедишкенин чедип

алыр бис дээрзинге бүзүрел бар.

Хүндүлүг депутаттар! Бо чылдың апрельде Президент **“Россия Федерациязының Хөй-ниити палатазының дугайында”** Россия Федерациязының хоойлузунга ат салган. “Хамаатыларның эгелээшкенин кириптинген база тодаргайы-биле чугаалажып көрдүнген туруп болур калбак чугаа чорудар шөлчүгөш кылдыр” ол ону ынчаар көрүп турар. Чурттуң Хөй-ниити палатазына **Сибирь федералдыг округтуң** регионал бөлүүнүң төлээ черин тургузар талазы-биле ажылга идепкейлиг киржир ужурулгусу. Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының дугайында республика хоойлузун хүлээп алыр. Ону тургузар, күрүнө аппаратадының ажыл-чорудулгазына хөй-ниитиниң контролюн кезээнге бүрүн эргелерни аңгылап бээр, массалыг информация чепсектериниң сөстүң хостуун сагып турарының талазы-биле ажылды ханызы-биле бодап, ону организастаар херек.

Федеративтиг харылзааларны быжыглаар, чурттуң чаңгыс эвин күштелдирер, федералдыг төптүң болгаш субъектилер аразында харылзааларны, регионалдар аразында хамаарылгаларны чогулдураар, бюджет федерализмин сайзыраңгайжыдарының аргазы-биле регионнарның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң деңгелин экижидер талазы-биле улуг ужуру-дузалыг база бир сорулганы чурттуң Президентизи идип үндүрген дээрзин түңнелинде чугаалап каайн.

Ол сорулганы шийтпир-лээр федерацияның чамдык субъектилериниң эки тура-биле каттыжарының күсели-биле регионнарны улгаттыраарының айтыры ханы холбашкан. Ол чорудулга черле ала-чайгаар болур деп санаар мен. Ооң-биле кады, В.В. Путинниң демдеглээни-биле алырга, ол чорудулга элчеглиг политиктиг кампания кылдыр шилчий бербес ужурулгусу. Эргелеп-башкарылганың ажыктыын бедидер, национал улуг төлөвилелдерни болгаш программаларны боттандыраар, чоннуң чагай чоруун бедидер дээш регионнарны улгаттырып каттыжыраары ындыг сорулганың адаа-биле чоруур ужурулгусу. Ол чорудулга демократтыг орук-биле, каттыжып турар субъектилерниң чоннарының эки тура-биле күзел-соруун илередириниң аргазы-биле улам бурунгаарлаар деп бодаар мен. Ону Тывага хамаарыштыр алырга, бистиң республиканың Россия Федерациязының составына эки тура-биле каттыжып киргени, соңгукчуларның херек кырында мононационалдыг составы, чурттакчы чоннуң ында 80 хуу хирези тывалар болуп турары, а ол ышкаш үлетпүр төптеринден регионнуң ырак болуп турары болгаш эргелеп-башкарылганың ажыктыын салдар чидирип болур ооң транспорт системазының сайзыравааны өөренип көрдүнген турар ужурулгусу дээрзинге бүзүрээр мен. Адак сөөлүндө, улуг эвес республиканың чонунуң амыдыралчы деңгелин бедидер дээш регион-донордан акша дилээр албан эвес, а россияжи,

бирги ээлчегде, орус чонга база чүүлдешкек угаазылаалдыг национал политиканы ажылдап кылыр болгаш амыдыралга боттандыраар.

Хүндүлүг депутаттар! Үстүндө айыттыг сорулгаларны боттандыраар төлээде, кайы хире нарын, ынчалзажок солун үеде чурттап база ажылдап турарыны угаап билири биске эргежок чугула.

Чуртта хары угда, ниитилелдиң бүгү-ле адырларында канчаар-даа аажок улуг хемчээлдиг чаартылгалар чоруп турар. Политика талазы-биле – ол дээрге политиктиг партияларны улгаттырып каттыжыраары, партийжи даңзылар езугаар Күрүнө Думазының депутаттарының соңгулдаларынче шилчилге, губернаторлар соңгулдаларының чаа модели, күүсекчи эрге-чагырга чадаларын быжыглаары, тус чер бот-башкарылганың чаартылгазы, эрге-чагырга структураларының ажыл-чорудулгазына Хөй-ниити палатазының нүүрү-биле чоннуң контролюн күштелдирери-дир.

Социал талазы-биле – ол дээрге өөрөдилгениң, кадык камгалалының чаартылгазын уламчылаары, чигел-делерни акша-биле солурунче шилчилге, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының реформазы, чурттаар оран-сава тударына рынок механизмин калбартыры-дыр.

Бо бүгү чаартылгалар кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының чаныш-сыныш чок чоруун хандыраарына, чоннуң мөзү-шынарын болгаш угаан-бодалын катап тургузарына, ооң талантызын илередиринге кижиниң арга-шинээзин сайзырадырының күсели-биле боттаныр ужурулгусу. Бо чылда айыттыг планнар кончуг күженишкенин болгаш канчаар-даа аажок улуг угаан-бодал, материалдыг болгаш саң-хөө чарыгдалдарны негээр. Оларны чүглө чоннуң эрге-чагырганың бүгү адырларының болгаш деңгелдериниң, бүгү тыва ниитилелдиң бодалдарының болгаш хөдөлишкенин чаңгыс эптииниң байдалына боттандырып болур.

Чоокта чаа чурт болгаш делегей ниитилелдеги Ада-чурттуң Улуг дайынына совет чоннуң төөгүлүг Тиилелгезиниң 60 чылын демдеглээн. Патриотизмниң, хосталганың болгаш чөптүг чоруктуң идеалдарына шынчы чоруктуң, төрөөн черинге болгаш бодунуң чонунга ынак чоруктуң талазы-биле ооң өөредиглиг чүүлдери, берге байдалдарда сырый каттыжышкынның өөредиглиг чүүлдери бөгүн-даа биске үлегер-чижек болур ужурулгусу.

Бистиң чонувус салдыг сорулгаларны күүседип шыдаар дээрзинге бүзүрээр мен. Политиктиг турму чоруктуң болгаш националдар аразында чөпшээр-жилгениң байдалдарында экономиктиг хөгжүлдениң темпелериниң дүргедээшкенин база чурттакчы чоннуң амыдыралының деңгелиниң бедиишкенин албан чедип алыр-даа бис.

Дыңнааныңар дээш четтирдим.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдиси — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттур килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 24741. Чагыт 51.

АГАР САНЬБЫС: № 4070381040000010000 В ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн. Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агенттигелениң типографиязына парлаан (Кызыл, Шетинюн-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг сорулгалар болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.